Psihologija

u

hrvatskom umjetnom pjesništvu.

Napisao

Dr. ALBERT BAZALA.

(Preštampano iz „Vienca".)

Prvi dio.

U ZAGREBU
Tisak Dioničke tiskare.
1901.

MV. Sr. 3268/94
INSTITUT ZA FILOZOFIJU
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAGREB — AVENIJA VUKOVAR 54
Telefon: 611-041; 611-532; 611-984

Psihologija

u

hrvatskom umjetnom pjesništvu.

Napisao

Dr. ALBERT BAZALA.

(Preštampano iz „Vienca".)

Prvi dio.

U ZAGREBU
Tisak Dioničke tiskare.
1901.

PREDGOVOR.

Psihologija je znanost, koju uvijek pretpostavljamo, kad od sebe što zahtijevamo ili za sebe što želimo, kad svojim silama što poduzimljemo ili se sumnjajući u uspjeh česa odričemo, kad u znanju, djelovanju i uživanju naprijed težimo ili natrag poklizznemo. Sebe same gledamo i pomišljamo u svemu, jer našim očima gledamo i našim duhom mislimo. Ovim je riječima Herbartovim izrečeno, zašto je psihologija znanost općena interesa, a istaknuto je u njima i glavno sredstvo, kojim ona stječe svoje činjenice: opažanje sama sebe i opažanje drugih. I pjesnici su promatrajući dušu ljudsku zabilježili u djelima svojim mnogo vrijedno opažanje, koje postaje još vrijednije tim, što je izrečeno u lijepu obliku. Pa ako se naša literatura ne može takmiti s literaturama drugih i većih i naprednijih naroda, držao sam, da će biti ipak vrijedno sabrati iz naših pjesnika rečenice i opise duševnih stanja — već za to, da se vidi, što imamo. Posizući uvijek gotovo po običaju za tudjim zaboravljamo na svoje, premda je mnogo

toga i sadržajem i oblikom dostojno najvećih umnika u drugih naroda. Osim toga držao sam, da će ova moja radnja dobro doći učenicima srednjih i nalik im škola, u kojima se uči psihologija, da iz literature, koja im je najbliža i najpristupnija, ako i ne uvijek najpoznatija, nadju konkretne primjere za apstraktno razlaganje u školskoj knjizi.

Radnja je ova preštampana iz »Vijenca«, te prvi dio opseže niže duševne pojave i pojave logičke svijesti. Drugi će dio opsezati pojave estetske, etičke i religiozne svijesti te pojave ljudske volje. Da li sam u izboru gradje i obradbi uspio, prepuštam blagohotnomu sudu čitalaca, a kako se o tomu nije u nas ništa pisalo, te je radnja ova nastala bez ikakovih pomoćnih knjiga, a više oči više vidi. bit ću zahvalan svakomu, tko me bilo na koji nedostatak upozori.

ZAGREB, koncem prosinca 1901.

Pisac.

1. Poezija prema znanosti.

Medju izvorima psihologije spominje se i lijepa knjiga. No prema riječima, kojima Schiller označuje gradju i sredstva poezije veleći: »Moje neizmjerno carstvo je misao, a moje krilato orudje riječ«, činilo bi se, da izmedju znanosti i poezije ni po gradji ni po sredstvima nema razlike. I znanosti je gradja u neizmjernom području misli nastalih u povodu opažanja bilo izvanjskoga svijeta bilo unutrašnjega, duševnoga. I u znanosti se čovjek služi riječju, da opiše i protumači dogadjaje, pa ipak je riječ pjesnikova drukčija, nego učenjakova, jer je stanovište njegovo drukčije. Umjetnost u opće kao proizvod mašte, kojoj je bivstvo stvarati i oblikovati, dakle i poezija, stoji prema znanosti kao slika prema pojmu, kao lik prema misli. Pjesnik za to i ne govori u apstraktnim riječima, kakovima govori čovjek od znanosti; pjesnikov je govor u bitnosti isti, kakav je bio u svom postanju, slikovit. Tu jezik je prapoezija čovječanstva! Riječ je i pjesniku sredstvo, da njom kao izvanjskim (čujnim

ili ako je napisana, vidljivim) znakom izrazi unutrašnji nevidljivi život duše ljudske, misli, čuvstva i težnje svoje; riječ je ruho, u koje pjesnik odijeva tvorevine svoje mašte, ali njegova su, kako reče Botić (Pjesme str. 113.), slova obajana. Jer dok učenjaka u traženju istine ne vodi čuvstvo, nego hladni, kako se veli, razbor, pjesnika svagdje vodi čuvstvo; njegovo je oko očarano. Stanovište njegovo nije objektivno, već svaka tvorevina njegove mašte nosi na sebi subjektivni biljeg. Prirodu i sve, što se u njoj zbiva, pokazuje nam onakovom, kakovom ju je u svojoj duši zrio. »Što kroz dušu njegovu prolazi, sve to mašta njegova u vanjštinu projicira kao — sliku«. Za sve to treba mu dakako i plastični neki (i muzikalni) elemenat, tako, te slikovitost govora pjesničkoga (i stih sa ritmom) nije samo nakit nego upravo bitni i potrebni dio pjesničkoga prikazivanja, jer je pjesništvo prema riječima Simonidovim slikarstvo, koje govori. Cijeli je svijet za pjesnika velika ploča slika, na kojoj su svi likovi živi (Herder). Služeći se tako riječju pjesnik hoće da u slušatelja ili čitatelja pobudi zornu pomisao, kakovu je sam u svojoj duši zamislio, i po toj pomisli hoće da pobudi s njom spojena čuvstva. Svoje misli

šalje on »srodnim dušama« (Nemčić, Izabr. dj. Lepiri I.), dušama, koje će ga razumjeti. Gdje nestaje prave poezije, tamo retorika, refleksija i fraza nastoji ispuniti nastalu prazninu.

Pjesnikovo je stanovište *antropopalično* t. j. pjesnik svemu pridijeva stanja duše svoje; a poglavito sredstvo mu je metafora. Gjegod dogadjaji izvanjski ma i najmanju sličnost pokazuju sa stanjima ljudske duše, tamo pjesnik oživljuje; a što se već po prirodi svojoj kreće ili giblje, to će pjesnička mašta to prije živim i osobnim učiniti, podavši mu dušu te sva priroda kao da govori, misli, ćuti zajedno s pjesnikom. »Nigdje glasa, već, što sipi—sitna rosa ko da nebo *plače*. (Mažuranić), Visoka pećina *oholo uzdiže glavu*, a oko *kamen-čela* oblak joj se vije (Šenoa, Junakinja Sofa st. 1—4); za morski val veli da protiv obale *bjesni*, a o vodi kaže:

Sa svijeh strana žubor-voda glasna
Prošutkuje i romonom zbori
O ugodi tečaja si krasna.
(Preradović, Prvi ljudi).[1]

Ono, što je u prirodi duševno, upravo je naša duša.

[1] Ispor. Šenoa Smrt Petra Svačića Izabr. pj. str. 213. 214.

Drugda opet pjesnik duševna stanja poredi s dogadjajima u prirodi, da ih tako jasnijima, zornijima učini. Preradović na jednom mjestu veli za pustinjaka: »U mislih mu odluka *dozrijeva*«. Opisujuć duševno stanje agino, kad je vidio, kako Crnogorci neustrašeno umiru, veli Mažuranić:

Videć aga krepost taku
Zazebe ga na dnu srca
Ko ledenim rtom leden
Šiljak dušu da mu dirnu.

Od tuge li za junacima, što ih je pogubio? Od straha li, jer se glavi boji? Ne, ni sam ne će to da sebi prizna, jer nastoji

Hrabar junak uspreć zimu
Što mu s one piknje male
Po svem tijelu mrazne valja vale.

Kadgod, ali rjedje, uzimlje pjesnik i poredbu iz duševnoga života.

Noć bijaše tiha, zvijezda puna
Kano zlatnih misli dobra duša
(Arnold Izabr. pj. str. 82).[1]

Na svakom se koraku pruža pjesniku zgoda, da opiše ljudsko htijenje, mišljenje i čuvstvovanje. I tuj je opet razlika izmedju njega i učenjaka. psihologa. Dok ovaj na-

[1] Isp. Arnold: Zadnja nada st. 5—7.

stoji da odredi općene biljege i svojstva duševnih pojava, prikazuje pjesnik (i opet zorno) i najmanje nuance pojedinih stanja i najrazličnije karaktere, pa mu i daje vrijednost, ako je u njega velika raznolikost u crtanju lica. Psihologija uz to istražujući duševna stanja tumači ih po uzrocima postanja, pjesnik pa ne — tumači; on samo opisuje i opisujući ponajviše upotrebljava poredbe iz vanjskoga svijeta ili opisuje tjelesne znakove, u kojima se duševna stanja očituju. Tako dakle duševna stanja, kojih tumačenje iziskuje posebnu stručnu obrazovanost, i nijesu toliko zastupana u pjesmi, ali činjenice duševne, u koliko se osobito čuvstvovanje i htijenja tiču, mnogo se nalaze, te se može reći, da bi se skoro sva psihologija iz pjesama dala sastaviti.[1]

Osim mjesta, u kojima pjesnik opisuje duševna stanja, ima ih i takovih, koja imadu vrijednost kroz to, što se na njima jasno razabira psihologijski razvoj misli u duši

[1] Ovdje ne može doći u obzir sva umjetna poezija naša. Ograničio sam se poglavito na izdanja pjesama „Matice Hrvatske“, jedno s toga, da bude neko jedinstvo u svemu, a drugo i s toga, što su knjige „Matičine“ najviše rasprostranjene u nas i poznate. Uz to sam ipak neka pjesnička djela, ako i nijesu izdana u „Matici“, upotrijebio, jer sadržaju obilno psihologijskoga materijala.

pjesnikovoj, a ima ih i takovih, kojih postanak može tek psihologijsko tumačenje razjasniti. I ta mjesta valjat će kao primjere upotrijebiti.[1]

2. Duša i tijelo medjusobno.

Da pored tvarnoga svijeta postoji još i svijet duševni, pokazuju čovjeku već i sanje. Duša — to je životvorna sila;

> Tijelo nije nego lonac loman
> Odakle ti sviće zraka žića,
> Jest ljuštura u pučini svijeta,
> Udno koje sijeva biser sitan.
> Ovaj sijeva na putevih dana,
> A u noći — nove valja misli.
> (Gaj. Lira II. Duša i san str. 18.)

Duša, to je rijeka vječitosti, po kojoj čovjek sad iz Troje nosi sa Enejom svete moći sav u hitnji brzih pomišljaja,

> Sad poleti zorolikom stazom
> U gajeve Alkinoja kralja,
> Sad se gnjevi, varom vri ljutitim
> Na nepravdu, zavist, nezahvalnost,
> — — — — — — — — — — — —
> Sad mu nada, radost sladi grudi,

[1] Kaogod što sam uzeo samo našu umjetnu poeziju u obzir, tako je i u rasporedjanju gradje i u razlaganju psihičkih činjenica oslanjam na hrvatsku psihologiju od dr. Gj. Arnolda.

Kad sagleda snagu roda svoga;
— — — —
Sad mu jarost, britki nož od tuge
Prsa krši —
(Gaj. Lira II. Duša i san str. 18.)

Ima ih, koji upravo u sanjama nalaze pravi život duše. Pristajući uz te ljude, kaže Preradović:

Čistom duhu san je veća java:
On bo u njem riješen tamnovanja,
Prostieh krila vida netužena
U vis hrli, gdje mu krug se znanja
I buduća raspne na vremena.
(Izabr. pj. str. 254.)

Čovjek dakle imade dvojaki bitak. »Kao duša on je slobodno zračno biće«, tako te ga, kako pjesnik kaže, krilatica misao vodi u visine bez obzira na granice prostora; duh mu se vije nebu pod oblake, a srce ga k suncu vuče. — Kao tjelesno biće, vezan je na stanovito, ograničeno mjesto u prostoru. — Uz to i obično opažanje pokazuje, da su misli, čuvstva, težnje stanja posve različna od tvarnih pojava, pače i od pojava u našem tijelu. Za to

Što u kostih ljudskih
Vidi, sudi, tvori, mrzi, ljubi,
Nije tijelo. To je vječna sila
(Gaj).

Za sva duševna stanja posebni je nosilac naš *ja*, naša duša; prema duševnim pojavama pak stoje pojave izvanjskoga svijeta, kojemu pribrajamo i naše tijelo. I ovo je upravo reći, posrednik u saobraćaju duše sa izvanjskim svijetom, i obratno. Preko tijela dolaze do duše utjecaji iz vanjštine, preko tjelesnih kretnja duša utječe na vanjštinu. Pa ako i jest različan tvarni od duševnoga svijeta, već nam svakidašnje iskustvo pokazuje, da oni stoje u medjusobnom snošaju; pojave tvarne uzrokuje duševne, a duševne opet tvarne. Tako stanja naše duše uvijek prate neke kretnje ili promjene u tijelu, dok opet dogadjaji i promjene u tijelu utječu na duševna stanja i na promjenu njihovu. I upravo na činjenici o medjusobnom utjecanju duše na tijelo (i tijela na dušu) u mnogom se osniva pjesničko opisivanje stanja ljudske duše.

U psihologiji se razlikuju tri temeljne vrste duševnih činjenica: osjeti i od njih nastale predodžbe, čuvstva i težnje. U pjesništvu (a i u običnom životu) dijele se sve duševne pojave u dvije grupe tako te pjesnik govori o *duhu* ili pameti kao umskoj snazi ljudske duše sa sijelom u glavi, i o *srcu* kao skupnom imenu i ujedno sijelu

za čuvstvovanje i htijenje. (ispor. Preradović: Pamet i srce. Izabr. pj. str. 9). Kaže se za to, da je srce rastuženo, da je na nj tuga pala (Preradović), da od veselja hoće srce da iskoči (Nemčić), u njemu da i zlovolja bijese skoti (Arnold); za bešćutna se čovjeka kaže, da ima kameno, a za dobroćudna da ima dobro srce.

Kako se pak duševna stanja, gotovo reći sva duša odrazuje u tjelesnim znakovima, to upravo ponajvećma opisuje pjesnik. U tom je obziru najznatnije *lice* i *oko*.

> Knez skoči otkri lica divlji žar.
> Zadrhtali mu dugi bijeli vlasi
> Kô zapjenjeni u viru talasi,
> I crna duša na licu mu sine
> Ko kad na more legnu oblačine —

tako opisuje Marković (Kohan i Vlasta 3. izd. 1901. str. 11.) bijes Kruvojev, a malo kasnije (str. 17.) veli i opet za nj:

> Na žutom licu, nadvučenom bori,
> Strah, smjelost, pakost, zdvojnost, oholast,
> I mnoga podla, mnoga divlja strast
> U metežu se grozovitu bori.

Od veselja se čovjeku lice vedri, čuvstvo stida tjera krv u obraze, »po liščih zora stidljiva joj rudi« (Marković), i tuga se na

njemu odrazuje, od jara čovjek »plane licem«, od straha pak pozablijedi. Koliko se u *oku* mogu duševna stanja odraziti, izrekao je pjesnik ovim riječima:

Kad oko u oko zaronivši tone,
Divota, čar i sjaj sav vasione,
Svih zviezda trepet, šara svih ljepotu,
Sve, štogod krasna zr'ješe u životu,
U oko oko blaženo prel'jeva
Te jedno drugom sv'jet taj c'jeli daje.

(Kohan i Vlasta str. 5.). I upravo u pogledu kao da se zrcali sva duša ljudska, te kroz oko kao da čovjek u drugo oko prenosi dušu svoju.

Oko ljudko ogledalo duše
Skakalište bjesnoće i strasti!
Iz tebe se ljute strijele ruše:
Pa iz tebe zija jaz propasti!

Oko ljudsko, ogledalo ćudi
Igralište srca i milosti,
Kroza te se žar srdašca budi:
Oko milo, oko nedužnosti
(Gaj Lira II. str. 239.)[1]

I još je jedna kaplja, mala, al je često puta u njoj cijela sudba jednoga života, sva prošlost, tuga i strahota u njoj utisnuta.

[1] Ispor. Marković: U svetu zemlju. Izabr. pj. str. 17.
„Nosi munju u pogledu" (Gundulić).

Svijet je *suzom* zove; sad je himna sreće, slika veselja, sad je smrtna pjesma nadi pokopanoj; sad naviješta, kakova sreća u srcu vlada, sad opet zadršće u dnu oka, u dnu duše, kad prokine bol duboka, sad življe od riječi zahvaljuje dobročinitelju, sad opet na oku zatrepti »ko molitvica pobožna i sveta« (Ispor. Harambašić: Izabr. pjesme. »Suza« str. 127. Kranjčević: Izabr. pjesme. »Suzi roblja«. Arnold Izabr. pj. str. 161.) I kao god što vedra noć rosu radja, tako *dno* srca suzu proizvodi.

»Laka je i bistra, kad s radosti pada,
Teška je i mutna, kad potiče s jada;
Al' je blaga, sjajna, rek bi posvećena,
Kad je vaju tudjem milo namienjena«

(Bogović. Izabr. pj. »Slike i prilike« str. 197.)

U licu, oku i u suzi očituje se najviše stanja ljudske duše, pa za to i jesu oko i lice najznatniji. Promjene u tijelu i posebne karakteristične za pojedine stanja kretnje spomenut ćemo kod opisavanja tih stanja. Koliku važnost imadu za nas ovi tjelesni znakovi za spoznavanje duševnih stanja drugih ljudi, razumljivo je odatle, što jedino po tim znakovima sudimo na stanovita stanja, tumačeći ih po svojim kretnjama i njihovim

uzrocima. Duševnih stanja samih u drugih ljudi ne vidimo, ali ni u sebi, nego ih samo znamo t. j. imademo svijest o njima. Kako pak prikazivanje pjesničko treba da bude zorno, razumljivo je i to, zašto pjesnik i mora da opiše kretnje tjelesne ili promjene u tijelu, hoteći prikazati ili opisati koju duševnu pojavu, a cijeli opis i tuj kadgod oživljuje kakova metafora ili prispodoba. U činjenici, da su ovako pojave unutrašnjega svijeta s pojavama izvanjskoga u uskoj svezi, leži i uzrok tomu, da su imena za mnoge duševne pojave uzeta iz tvarnoga svijeta, te i sama riječ duša dolazi od daha. Napokon leži u toj činjenici uzrok pojavi, da su niža duševna stanja jednako kao i naše tijelo podvrgnuta mekanizmu.

3. Pomisli, njihovo vraćanje i udruživanje.

Iz vanjštine dolaze preko osjećala do duše naše dojmovi, koji u njoj postaju osjetima (ili očutima); trajanje osjeta ovisi o trajanju izvanjskoga dojma; prestane li dojam, koji zovemo podražajem, prestat će osjet, ali sadržaj osjeta ne će se iz duše izgubiti.

»Ko da čovjek sunce — već i zaboravi,
Kada mu se mrena — na oči postavi!«

(Nemčić: Izabr. dj. str. 104.). Od osjeta ostaje spomen-slika, pomisao, u kojoj se sadržaj osjeta sačuvao. Osjeti dolaze i prolaze, kako već nastaju ili prestaju vanjski podražaji; no ni pomisli nijesu trajna stanja, i one prolaze, potisnute od drugih, te je u svakom času drukčiji sadržaj u svijesti našoj. Slabiji dojmovi iščezavaju pred jačima[1], pa tako i starije pomisli, potisnute od drugih, »življih, svježijih« potamne, da za njih ne znamo više t. j. nijesu nam u svijesti, ako i nijesu iščezle iz sadržaja duševnoga. Tako nam iščezne iz »pameti« slika prijatelja, kojega davno ne vidjesmo ili, — kao u snu što biva, zaboravimo na svakidanji posao i na brige oko njega. Druge misli potisnule su ove iz svijesti. No tek što se probudimo, kao da se nastavljaju pomisli jučeranjega dana, a sastavši se sa starim prijateljem prepoznat ćemo ga. Očito je, da su se potamnjele pomisli vratile u svijest i to vraćanje zove se *reprodukcijom*.

U onom slučaju, gdje su se pomisli na naš dnevni posao digle u svijest, digle su

[1] Na toj činjenici temelji se makar i hiperbolična izjava pjesnikova:

„Pri njezinu modru oku
Sve će nebo potamnjeti".

se same po sebi, uslijed vlastite snage i vrijednosti, koju za naš život i za naše »ja« imadu. Takova je *reprodukcija neposredna*. Više puta nam se — što no riječ — nameće neka misao, te se od nje čovjek ni obraniti ne može. Ona se diže u svijest uz sve nastojanje, da je potisnemo, t. j. da mislimo na što drugo. Tako Frankopan (u Bogovićevu »Frankopanu« Pjesn. dj. III. str. 85.) veli:

Aj vi moje misli,
Vi mi veće jade zadajete
Više puta no bojevi ljuti,
Jer u boju mogu nadjačati
Protivnika — nu misō ne mogu.

Ljubavnik misli uvijek na ljubu svoju, njena slika prati ga kao sjena, on je vidja na javi i na snu. (Harambašić Izabr. pj. 79.), strastven čovjek, misli uvijek na predmet svoje strasti t. j. neke pomisli, koje za nj imadu osobitu vrijednost, uvijek mu se dižu u svijest. I *domišljaj* se osniva na neposrednoj reprodukciji.[1]

[1] Dizanje neke osobito važne pomisli u svijest pred svim ostalima izriče se osim drugih nekih figura osobito anaforom n. pr.

„Harač, liarač!“ Otkud raji harač?
Otkud zlato, koji krova nejma,
Mirna krova da ukloni glavu?
Otkud zlato, koji njive nema,
Nego tursku svojim znojem topi?

U drugom slučaju novi je zamjećaj bio uzrokom, te nam se povratila u svijest slika prijateljeva i mi smo isporedivši davnu sliku sa sadašnjim zamjećajem pronašli njihovu istotu (identičnost) t. j. mi smo prijatelja prepoznali. Ovakovu reprodukciju zovemo *posrednom*, gdje vraćanje neke pomisli ovisi o drugoj kojoj pomisli ili o zamjećaju. Ali pomisli naše nijesu osamljene u duši, već svaka od njih stoji i s drugima u svezi (bilo većoj ili manjoj), pa će povrativši se u svijest povući sa sobom ili za sobom i one s njom združene pomisli. Svojstvo unutrašnjih stanja, da se medjusno vežu i spajaju, zovemo *asocijacijom* ili udruživanjem. Koje od udruženih pomisli će neka za sobom povući, ovisi i opet o njihovoj ćutnoj vrijednosti.

Opažanje je pokazalo, da se pomisli ne udružuju i ne povraćaju slučajno ni bezredno, nego da ima i tuj nekih zakona, koji se zovu zakoni reprodukcije. (Zovu se i zakoni asocijacije, budući da se s nekom pomisli reproduciraju i asociirane pomisli). Ovi su zakoni:

Otkud zlato, koji stoke nejma,
No za tudjom po brdieh se bije?
Otkud zlato, koji ruha nejma?
Otkud zlato, koji kruha nejma?

1. zakon prostorne poredbenosti ili koeksistencije po kojemu predodžba o jednom dijelu prostora vraća u svijest predodžbe o ostalim dijelovima. Tako je kuća mjesto »uspomena«, koje se na nju vežu. Čovjeku je to svetoduh hram;

tu sve uspomene
Dječaćke igre, majčine molitve,
Života selskog skromne, mile sjene
Prisusreću ga —

(Marković Izabr. pj. str. 92.)

Poznati dub sjeća čovjeka na prijatelja i na sve doživljaje, što ih je pod tim dubom doživio (Arnold: Izabr. pj. str. 84.), a poznati stan sjeća ga na ljude, koji su u njem prebivali. Pa ako i jest opustjela soba, zidine još trag o prošlom sjaju pričaju, a pjesnik došavši na to mjesto uspomena oko svedj svraća, tražeći dragin lik, i uho mu je — veli — žudilo glasak opet čuti.

Kud sam krenuo oko po sobi — opeta samo
Nju sam vidio svagdje, opet mi glavica mila
Svakog iz kuta se kazala, usta smješila rujna.

(Badalić: Izabrane pj. str. 19.) Veliki dio »Glasa iz tudjine« (Arnold: Izabr. pj.

str. 30. i d.) postao je u povodu takove reprodukcije. Spreva sjetila je pjesnika na bajno vrijeme, kad je slavski po njoj jedrio splav, a po gaju kolo vilâ kad se vilo — (»Na Sprevi« str. 37. ispor. i »S okna«), a »Pod lipama« kliče: »I tuj ste bili, sinci slavske majke«. — Ovako je prva misao izazvana bila zamjećajem prema zakonu koeksistencije, a onda se slijed misli mogao i po drugim zakonima nastaviti. Napokon ćemo spomenuti i jednu vrstu metonimije, koja je mogla nastati samo u povodu ovakove reprodukcije. Kad se n. pr. kaže: »Sva se Bosna listom podignula«, svaki zna, da je ovdje Bosna mjesto Bošnjaci; prema zakonu koeksistencije pak je razumljivo i kako je moglo doći do te zamjene, da se prostor (ili vrijeme) zamijeni onim, što je u njemu.

2. *Po zakonu vremene sljedovnosti ili sukcesije*, vraćaju se u svijest s predodžbom o jednoj česti sve predodžbe o ostalim čestima, koje zajedno sačinjavaju vremenu sljedovnu cjelinu (ili zasobicu). Badnji dan sjeti čovjeka mladih dana, misli mu u davnu prošlost polete, pomladi se, te opet bude dijete — i čeka gorljivo pred vratima, dok ga u izbu ne pozove majka, gdje o punom drvcu lijepi darovi vise (Arnold: Izabr. pj.

23.). Kako su se dogadjaji redom zbivali, tako se redom misli vraćaju u dušu. U ovom je zakonu vremene sljedovnosti uzrok postanju druge vrsti metonimije, gdje se uzrok zamjenjuje s posljedicom ili posljedica sa uzrokom, stvar mjesto tvari, koja je od nje načinjena i sl. (N. pr. Ter se krijepe simitom i mesom — i ženim zalievaju *biesom*. Mažuranić. Tako se kaže i: ječam trče, a rakija viče. N. posl.)

3. Po zakonu sličnosti vraćaju pomisli sebi slične, jer se najviše i najlaglje udružuju sa sličnima, i što je sličnost veća, to će reprodukcija biti laglja. Tako večer podsjeća na starost, proljeće na mladost, san na smrt. Osniva se pak na tom zakonu poredba i metafora. Upravo bitno svojstvo poredbe jest, da dijelovi, koji se porede, moraju biti slični; neka naime predodžba neka izazove drugu sličnu, ako i jest kadgod najmanja sličnost, pače i u nebitnim svojstvima, dovoljna za nastanak poredbe. Tako primjerice pjesnik poredi bistru vodu sa suzom čistom s božjega oka ili poredeći sultana sa suncem, a »cara od zapada« s mjesecom, veli:

»Sunce jarko, čedo prorokovo
Car nad cari, nad junaci lav

Mjesecu ti, caru od zapada
Po svom robu poručuje sada:
Da si sretan, veseo, živ i zdrav«.

(Šenoa, Izabr. pj. str. 233.) I što je sunce prema mjesecu, to je »car nad cari« prema »caru od zapada«. — Čini se, da poredba gubi od svoje vrijednosti, ako je sličnost izmedju dijelova prevelika. (Zima: Figure str. 74., gdje citira misao Adelungovu).[1]

Kod *metafore* se stavlja mjesto jedne predodžbe druga s njom pretežno slična, a ipak u nečem oprečna, što drugim riječima Gottschall ovako izriče: Prva vrsta metafore stavlja jedan tvarni predmet mjesto drugoga, druga vrsta *oduhovljuje tvarno*, treća vrsta *ostvaruje duhovno*, a četvrta stavlja duhovno mjesto duhovnoga«. Nesmiljenomu čovjeku kažemo, da ima kameno srce; u tom smo slučaju poredili tvrdoću kamena, kojom se opire prodiranju kojega tijela s »tvrdoćom« srca, kojega se ne doimlju ni molbe ni plač i do kojega ne prodiru plemenitija čuvstva. A kad pjesnik kaže, da mu je nesreća sagnula nadu na štaku, onda je poredio slomljenu nadu s hromim čovjekom; kaogod

[1] Gornji primjer spada medju poredbe, gdje se prilika izražava apozicijom. (Zima Figure str. 80. t. e.)

što ovaj teško hodi, tako — htio je reći — i njega u nesreći slaba i »hroma« nada vodi. Metaforično je i nazivlje, kojim se psihologija služi opisujući duševne pojave; tako se primjerice govori, da pomisao tamni, da jedna drugu potiskuje, da se misli medjusobno bore i jedna drugu nadvladavaju. Svi su ti izrazi uzeti iz vanjštine i po nekoj sličnosti dogadjaja, koje znače, s dogadjajima duševnim primijenjeni na ove.

4. Po zakonu oprečnosti jedna pomisao izazove drugu sebi oprečnu. Siromašna kolibica sjeća nas velike palače, a pomisao na Diogena izazivlje onu na Kreza.

U zlu se čovjek dobra sjeća,
Doziva mišlju prošle sretne dane
Da sadanji mu *gorki* čas *zaslade*
I mahom jednim duša mu se smiri:
Sva *draga* prošlost pred njime se širi.

(Arnold: Izabr. pj. str. 188. ispr. i str. 10. »Nekoć i sada«). Tako žalosnoj Ajci dolazi na um misao, kako je negda — »bješe vrijeme, pa nekuda ode« — vesela bila, (Botić: Pjesme str. 26. 27.) a slijepac ulazeć u »Konjsko neveselo« pripovijeda, kako je prvi put idući bilo takodjer tako mirno i neveselo, (reprodukcija po sličnosti), a drugi put »sam sebi vjerovat ne mogaše,

kad ne vidje, da mu i uši lažu, tako bješe u Konjskom« (reprodukcija po oprečnosti. Botić Pjesme str. 70. 71.) Pa i iz svakidašnjega je iskustva poznato, kako stariji ljudi kudeći sadanje »zle« prilike odmah iza toga prijedju na pričanje o »zlatnim starim vremenima«. Zaboravivši neugode života sjećaju se tek ugodnih i lijepih dogadjaja, te im se sva prošlost u ljepšem svjetlu ukazuje.

Na tom se zakonu osniva *antiteza* i *ironija* Contraria juxta se posita eo magis elucescunt. — a u antitezi upravo se uporedo stavljaju dva oprečna pojma, n. pr.

Silni žamor oko tiha groba
Silni tabor a u mirno doba.
(Preradović).

Silni je žamor oko »tiha groba« još silniji; a pomisao na tabor izazivlje pomisao na rat, ali i po opreci i pomisao na mirno doba. Kod ironije pjesnik mjesto jedne riječi za neki pojam uzimlje drugu, kojom se označuje oprečni pojam, pa hoće da mislimo na onu prvu — želi dakle, da nam ona predodžba po zakonu oprečnosti izazove svoju opreku i n. pr.

Ter ih turskijem *darivao darom;*
Svakom momku oštar kolac daje,
Kome kolac, kome li konopac
(Mažuranić: Smrt Smail-age st. 22—25.)

gdje darivati stoji mjesto kazniti, dar mjesto kazna. Na spoju opečnih zajedno reproduciranih pomisli osniva se *dosjetka*.

I čuvstva i težnje mogu se reproducirati, samo što u tom slučaju treba da reproduciramo pomisao, uz koju su čuvstva i težnje vezane, a ona onda može uzrokovati u nas nastanak jednakih ili bar sličnih čuvstava i težnja. Za to i jest »spomenjivat nevoljnomu mučno prednje čestitosti« (Osman VIII. 427. 8.), jer su s pomislima o »prednjim čestitostima« vezana ugodna čuvstva, koja čine, te čovjek sadanju nevolju još više ćuti. Nabrajati pak prošle jade,

»To bi bilo povoj trgat s rana,
Kojih jošte preboljeli nismo«,

jer kad se opetuju, ma i u pripovijedanju samo, onda to »s nova rane vijek zadaje« (Bogović Pjes. dj. III. str. 18. 6.). Kako se jednaka čuvstva u opće sa raznim pomislima spajaju, ali i s jednakim pomislima različna čuvstva, može se dogoditi, da se vez izmedju neke pomisli i odredjenoga nekoga čuvstva s vremenom razriješio, pa nam pomisao, kad bude reproducirana, ne će izazvati ono čuvstvo. koje i prvi put, nego možda i posve različno. Tako biva da laglje

i mirnije mislimo na ono, na što smo prije tek s bolju mogli pomišljati.

»Na svijetu ovom sve se, dušo, mienja;
Velikom kao sitnom gine trag.
U ljudskom srcu žarka ljubav jenja
I grob se često zaboravlja drag«

(Arnold: Pjesme str. 56.), t. j. zaboravlja se bol i žalost, koja je vezana s pomišlju na grob. Za to isti pjesnik i kaže groblju:

»Zvoncem tvojim poj mi prošlošt krasnu,
Samo strašne boli mi ne novi«

(Pjesme str. 10.). Zvonce — veli — neka ga sjeti prošlih dana, ali neka ga ne sjeća žalosti onih dana, onda će mu prošlost krasna biti.

Kad velimo, da se predodžbe vraćaju, onda to ne znači drugo nego da su sad u svijesti, a sad opet da ih ovdje nema. Koje će predodžbe u času u svijest doći, ne možemo unaprijed odrediti. Ima ih, koje se same svojom jačinom ili vrijednošću ćutnom uzdižu. *Pažnja*, kojom ih u svijesti pridržajemo, zove se *nehotična;* mi moramo upravo kadgod na njih paziti, te ih ne možemo »izbiti iz glave« (ispor. Bogović: Pjesn. dj. III. str. 87.) Preradović (Pjesme str. 59. »Angjeo čuvar«) veli za Dinka Branka:

Vijest doletje njemu grozna
Ko crn gavran, te se sjede
Na ramenu mu, glavu kljuje
I moždjane njemu jede.

Vijest ta *nemila okrutnica* ne da njemu mirovati ni po danu ni po noći, već ga muči na sto muka, ona mu zadaje bol, koju on prevraća bez odmora — neprestano mu se u svijest diže — i on ne može da progutne taj zalogaj gorki.[1] — Drugda opet voljom odredjujemo tijek duševnih stanja, a pažnja, koja se na volji osniva, zove se voljna ili *hotična pažnja*.

[1] Već naprijed je kazano, da se dizanje neke pomisli u svijest pored svih drugih izriče figurama opetovanja, anaforom i epiforom. Opetovanje pojedinih riječi ili rečenica upravo i pokazuje, kako se od časa do časa važna pomisao u svijest diže. Opisujući hrabru smrt Crnogoraca veli pjesnik:

„Kvrcnu kolac nekoliko puta,
Zviznu pala nekoliko puta,
Al ne pisnu Crnogorčad mlada,
Niti pisnu niti zubi škrinu".

pa nastavljajući opisivati sve strahote i opet mu se svaki čas diže u svijest pomisao na junaštvo, kojemu se divi, veleći:

„Kroz poljanu mrka krvca teknu:
Niti pisnu niti zubi škrinu".

pa onda opet:

„Poljana se napuni tjelesa:
Niti pisnu niti zubi škrinu".

Kud god pogleda i što god hoće da reče, svagda mu se opet otimlje izražaj divljenja:

„Niti pisnu niti zubi škrinu".

4. Pametovanje, zaboravljanje, sjećanje.

U vraćanju pomisli sastoje se duševne radnje, koje često dolaze pod imenom *sjećanja* ili *spominjanja*. Pomisli, kojima si predočujemo »razne tavne slike — prošlih jur vremena« (Nemčič) sačinjavaju svijet naših *uspomena*. Ali sjetiti se možemo samo onoga, što je jednom bilo u sadržaju svijesti naše, pa je potisnuto od drugih pomisli, čuvstava i težnja ispalo iz toga sadržaja. Ako je vraćanje neke pomisli u svijest vjerno i trajno, onda kažemo, da je pamtimo. Pomisao će se pak vratiti vjerno, ako je prvi put u duši jasna bila, a vraćat će se trajno, ako je sa što više drugih pomisli udružena. Opreka ovoj duševnoj radnji, koja se zove *pametovanje*, jest *zaboravljanje*. »Ovo se sastoji, koje u tomu, da nijesmo podobni stanovite predodžbe držati uvijek u svijesti, koje u tom, što ih nijesmo podobni opet vratiti. Prvomu pojavu uzrokom je trajno pritjecanje novih i jačih predočaba, koje potisnu i potamne prijašnje. Tako i

Bruno, s prva malo tudj na domu —
Obneviko je žiću ladanjskomu —
Dan po dan opet priuča se njemu,

I domaće i vično biva sve mu:
— — — — — — — — — —
Sve opet znano i jasno mu biva
A spomen na tudjim potamnjiva,
Ko da je bio u čarobnu drijemu.

Marković: (Izabr. pj. str. 11.) Zaboravljanje, koje je vazda nehotično, može postati i hotično tako, da vratimo pažnju na predodžbe, s kojima ni u kakovoj svezi nijesu one, koje hoćemo da zaboravimo. Čovjek može dakle misli »plesti zaboravni veo« (Marković), a

»»Ljudi kažu: »Tko će — liječit jade stare
Nek mu oko sisa — opet nove čare««.

(Nemčić Izabr. dj. str. 104.). Za to i jest »slovo od utjehe« lijek i to jedini lijek duševnoj boli (Demeter), jer tješeći čovjeka nastoji svaki svratiti misli njegove na drugo tako, te ne će uvijek misliti na ono, što mu boli zadaje. Drugomu pojavu, da nijesmo podobni vratiti neke predodžbe u svijest uzrokom je slaba i jednostavna udružba. »Predodžbe, koje su već u nastanku slabe bile ili koje su se s malo predočaba udružile, najprije će »vrijeme mrakom od zabiti« (Osman) pokriti.

Ako s vraćanjem starih predočaba skopčana svijest, da su one istovetne s novima,

onda se ono zove *prepoznavanje*. »Pri povratku« (Arnold: Izabr. pj. str. 9.) pjesnik veli groblju:

»Davno li je, što te tužan vidjeh
Pa još sve je — kô što prije bilo —

I zid i bršljan, što se na njemu vije, i bajni mir, što ga okružuje i crkvica i zlatni križ na njoj, sve je isto

Kad to gledam, srce življe kuca,
Stara ljubav s nova mi uzgori«.

Istovenost sadanjega zamjećaja s prijašnjima tako je potpuna, da on ista čuvstva pobudjuje kao i prijašnji.

Ako je s vraćanjem predočaba skopčana svijest o njihovoj udružbi, onda se takovo svraćanje zove *opominjanje*, jer nas jedna predodžba opominje na drugu. Kad gledamo staru gradinu, opominjemo se i znamenitih ljudi, koji su u njoj prebivali, i dogadjaja, kojih se, kako bi rekao Preradović, trag u onim hridima vidi. (Ispor. Botić: Pj. str. 32. Ajka gledajući na Skadar i na dvore, opominje se negdašnjih dragosti i dragane zabave u njima. Marković: Izabr. pj. str. 99. Bruno nalazeći se u društvu s Ankom, i vidjevši je »svane mu, kakva

je nekoć bila«, a onda se sjeti, kako su se nekoć igrali mise, cvijet lijerov bijaše im kalež, rosica s lišća sveta voda, a maline misno vino).

Ako pak vraćanju starih predočaba ne znamo naznačiti uzroka, ako nas dakle misli, što se veli, zanesu u prošlost, onda se takovo vraćanje zove *sjećanje*. Primjer takove reprodukcije jest pjesma XIX. Cirakijevih »Prvih pjesama«.

»Po duši mi misli — Svakojake prše
Rad su teške sjete — Da okove skrše.
Zanesle me puste — U djetinjstva dane,
Dane one sretne — Često spominjane —

Zanesle u gradić, — U njem kuća mala,
Gdje je prije ljeta — Kolijevka mi stala.
U zakutku majka — Sjedi moja stara
Molitvu joj usna — Svetu progovara —

Sjećanje u opće nije uvijek posve jasno. Kadgod se sjećamo dogadjaja tako živo, kao da su se danas zbili, a kadgod je naše spominjanje primjerice na »djetinje doba odaljeno« tek polujasno, s kojim Marković poredi sjaj mjeseca, što prosijeva kroz gusto granje splićući svjetlo i sjenu (Izabr. pj. str. 99.) Sjećanje na ono, što nam je milo, vrlo je živahno (isp. Marković sp. mj. 160).

Uspomene zovu pjesnici često slatkima (ispor. Nemčić: Izabr. dj. str. 74.; Gundulić: Osman 14. 541—542: »I najveć ga (t. j. čovjeka) opčara — što mu u srcu najprije niknu). A i razumljivo je, zašto je tako. Opisujući pjesnik, kako Bruno prigleda kućnom poslu veli:

»Sve biće mu se opet s domom stapa
I kao da se rastapa, utapa
U svako zrnce, svaki tračak, prašak,
Što kućnim dvorom skače, trepti, lazi —
On u tom svem svog bića trag nalazi
U svem ćuti svoje duše dašak".

(Marković: Izabr. pj. str. 112.). U uspomenama upravo prepoznajemo sami sebe, kaki smo bili negda, one su jedan dio našega »ja« i stoga su nam mile. S pravom se i to kaže, da nam uspomene »uljepšaju život«, ali je isto tako istina, da ga »zaborav jedini čini mogućim« (Marković).

5. Maštanje.

Dočuvši za svoga boravka u tudjini za smrt Šenoinu spjevao je Arnold pjesmu (Izabr. pj. str. 42.), u kojoj veli:

Kroz suzu gledam prijestolnicu doma:
U crno ruho gdje se bijela zavi —
— — — — — — — — — — —

— eno lijesa . . . narod cijel ga prati
Ljubimca, aoh! mora da mu krije
— — — — — — — — — — — —
U tlapnji samo — čujem još opijelo
I vidim raku, gdje se nad njim sklapa.

Da se u duši pjesnikovoj reproducirala predodžba o Zagrebu, ali ne onakova, kakova obično, kaže i sam pjesnik riječima: »Kroz suzu gledam prijestolnicu doma«. Uz one oznake, koje sačinjavaju sadržaj njegove predodžbe, pristupile su neke druge; on, kako veli, u crnom ruhu bijeli Zagreb gleda, i lijes vidi i povorku naroda za njim, »u tlapnji«, veli, čuje i opijelo i gleda raku, gdje se nad pokojnikom sklapa. Sve su to pojedinačke predodžbe, koje je on dodao svojoj općenoj predodžbi o Zagrebu i tako sebi u duši stvorio novu sliku. Reprodukcija je dakle vratila predodžbe u novoj i suvisloj svezi, i takova se reprodukcija zove *maštanje*, a svojstvo duše, da takove sveze stvara, zove se *mašta*. Originalnost maštanja sastoji se u novoj svezi do sada nespojenih predodžbi, ne u izmišljanju istih. Sve one pojedinačne predodžbe, koje nekoj općenoj dodajemo, (ili oduzimljemo od nje) nastaju u nas po opažanju; gradja dakle potječe od osjetnoga opažanja, pa je za to i stara i po-

znata, ali mi možemo maštom tu gradju po volji slagati, sastavljati i rastavljati; mašta ne može nove gradje, novih elemenata predodžbenih stvoriti; ali ona stvara od njih nove sveze. Tvornost maštanja ne tiče se dakle predodžbenih elemenata nego njihovih sveza. U našemu primjeru imao je pjesnik u duši predodžbu o Zagrebu, a imao je i predodžbe o onim, dogadjajima, koje upravo opisuje; čuvši za smrt narodnjega pjesnika — ljubimca reproducirala se u njegovoj duši ne samo ona predodžba o Zagrebu nego i one druge, i on ih je zajedno spojio, pa je tako vidio bijeli Zagreb u crnom ruhu, u duši »gledao«, kako narod do groba prati mrtvo tijelo ljubimca svoga.[1] Maštanje je:

1. *apstraktivno, koje oduzimlje predodžbama neke oznake* ili predodžbenim skupinama neke sastavne dijelove, pa tako stvara nove predodžbe i njihove skupine. Primjer takova maštanja nalazi se u Preradovićevu »Zemaljskom raju«. U duši je pjesnikovoj nastala slika o kraju,

---

[1] O prirodnom i razumnom maštanju i o razlici maštanja od lošega pametovanja ispor. Arnold: Psihologija[3] str. 51.

»Gdje vječnimi cvate cvijeti
Zemlje lice kao raj.
Tamo neba topla njedra
Diže *samo* blagi dah,
A s lica mu *uvijek* vedra
Nasmijeh blagog sunca sja«.

Posvuda teče voda »žitkim srebrom«, po gorama zvjerad goji samo ublaženu ćud, ptice neprestano poju, a s gusala zveči uvijek veseo glas.

»Tamo mir i ljubav svraća
Kolo u jedno cio svijet,
Svi su ljudi tamo braća,
Svima jedan duh je svet«.

Oduzevši pomišljanju svojemu o zemaljskom žiću sve, što mu se činilo nelijepo i ostavivši samo ono, što u njemu ljudskom srcu godi, stvorio je pjesnik predodžbu o zemaljskom raju, kojoj ipak ništa realno ne odgovara, nego »želja za njim to je sve«.

2. *derminativno maštanje*, koje nove oznake ili sastavne dijelove predodžbama i njihovim skupinama dodaje. Ovo maštanje čini, premda Adam vidi blaženost slikom neba udomljenu u zemskom okviru i premda »tone u sve divote« što mu ih ako vidi, da

Ipak mašta još ljepše i bolje
U daljini stvara mu krasote,
Koje, da ga sasvim zadovolje
Osobitim laskaju mu blagom.

(Preradović Izabr. pj. str. 250). Ovo nam maštanje pomaže, da se nadodavajući stoljeća zanesemo u daleku budućnost i o njoj si stvorimo sliku, dok nam apstraktivno maštanje oduzimanjem stoljeće pomaže, da se u prošlost »duhom prenesemo« (ispor. Bogović: Pjesn. dj. III. str. 37.). Njom upotpunjujemo, što čitamo i slušamo. Katarina (u Bogovića u sp. dj. str. 63.) veli:

»Jur odavna prije mog dolaska
U te dvore slušala sam mnokrat
Divne stvari o njem pripovijedat,
Što ga kano muža plemenita
I junaka glasovita rese,
Te mi tako sve više i više
Udje u srce *slika toga muža,*
Koga ipak još vidjela nisam«,

Prema čuvenju stvorila je sebi u duši sliku o Frankopanu, premda ga nikad nije vidjela. Ova mašta čini, da

»Što zlo nije, pjesniku se smije
I veselo igra oko njega«.

Ona čini prirodu bajnom, vilinskom rajskom, ona čini, da pjesnik dodajući prirodi ili unoseći u nju svoja stanja »oko sebe gleda sretna brda i čuje šapat morskoga talašca, ona čini, da pjesnik »nijemu pjesmu« prirode sluša (Botić: Pj. str. 113—115), ona

i »mrtvo nam pod živo kadgod pruža«, pa joj pjesnik hvali na slikama bujnim veleći:

Prošlosti mi ako i ne vratiš:
Ti je ipak blagim svjetlom rujnim
Kao zora mrkuću noć pozlatiš.

(Arnold: Izabr. pj. str. 100). Sve, što je neizmjerno u prostoru i vremenu, što je ogromno, jako, strašno, sve je to plod determinativnoga maštanja. To je maštanje rodilo u onoga krojačića (»Kakovu Hrvati, djecu jedu«) predodžbu o Hrvatima, da »od dva hvata piju lule, svi veliki kao kule«.

Ražanj im je čačkalica,
Kao vrazi crna lica,
A pod nosom hulje mrke
Kao koplje nose brke.

Ovo maštanje stvara i hiperbolu, kamo upravo spada ovaj primjer iz Šenoe.

3. *kombinatorno maštanje* spaja u sebi apstraktivno i determinativno. Po toj vrsti nastaju svi tvorovi narodnoga bajoslovlja i pjesništva; po njoj je nastala predodžba o aždaji »s milijuni glava«, od kojih svaka po jedno ljudsko srce siše (Arnold Izabr. pj. str. 104.). Kombinatorno maštanje učinilo je, da čovjek u kamenju prepoznaje okamenjene svatove,

»mladu, mladog, kuma vitog
I djevera kamenitog«,

pa je na to nadovezalo i priču, koju je u pjesmu stavio A. Šenoa (Izabr. pj. str. 238).[1] Sve, što zovemo idealom, plod je kombinatornoga maštanja, premda nije moguće

»nikako i nikada
Stignut, kud ti duh se vije,
Pa u vise neizmjerne leta
A iz tijela u ponor sapeta«.

(Kranjčević: Izabr. pj. str. 10). Pa ako i jest istina, da

»Maštom tek se draška mladost luda,
Starost pak za zbilju pita svuda«.

(Arnold: Izabr. pj. str. 224.), što bi bila mladost bez zanosa, koji je moguć tek po »zlatnim sanjama mašte razigrane« (Harambašić)? Za mladost, koja je »hitrim srkom sva ispila radost«, više nema radovanja, veli se, prekipjela je. (Hranilović).

Zima navodi u svojim »Figurama« i takove, kojima se ono, »što je vremenom i mjestom udaljeno slušaocu pred oči dovodi, a ono, što je neživo, prikazuje se kao živo«. ovamo spada *personifikacija*, kad neživim stvarima i apstraktnim pojmovima pjesnik daje znakove života i osjećanja ljudskoga

[1] Ispor. i pjesmu „Strmogled", koja je po psihologijskim uzrocima postanja slična „Kamenim svatovima".

ili kad stvari i pojmove ili neprisutne ljude uvodi, kao da s njim govore; ili pak sâm s njima govori, *apostrofa*, ili prikazuje, prošle i buduće dogadjaje, odsutne osobe i vrhunaravna bića, kao da ih gleda, *vizija*, ili pak upotrebljava sadašnje vrijeme mjesto prošloga i budućega, da »stavljajući u sadašnjost i u život sve stavi« (Falkmann). Da je sve to djelovanje maštanja bilo koje od spomenutih triju vrsta, lako je uvidjeti kao i to, da se te figure ne nalaze samo u narodnom nego i u umjetnom pjesništvu.

Maštanje je prinudjeno pomišljati »sve u prostoru i vremenu, samo što nije vezano uza stanovit prostor i uza stanovito vrijeme«, za to pjesnik i veli za se, da mu je sitna rodjena gruda, da teži »na stotinu zvijezda«, a za granice prostora kaže:

»Za mene jeste više i n' jeste
Svemirski gradjanin ja sam«.

(Kranjčević: Izabr. pj. str. 21.) Za to on i motri sve »s mašte visokoga truna« (Arnold), a

»Što je prijestolj od suhoga zlata
Iskićeni blagom i kamenjem,
Pram prijestolju jednom pjesnikovom
Bescjenome duha samotvoru?«.

(Botić: Pj. str. 127.) Činjenica, da ni u sanjama ne poznajemo granica prostora i vremena, uzrokom je, da se govori o sanjama bujne, razigrane mašte i da se za pjesnika kaže, da dušom leti u prostorje sanja (Tresić).[1]

Da kod maštanja znatno sudjeluju čuvstva i koliko sudjeluju pokazat će se kasnije; ovdje ću tek spomenuti to, da upravo maštanje u »idealista« čini razliku izmedju njegova shvaćanja i shvaćanja »realista«. Lijep primjer tomu nalazi se u Bogovića (Pjesn. dj. str. 33), gdje Bakić, stojeći kraj prozora i gledajući, kako sunce zapada veli: »Sunce hrli, baš ko da je zakasnilo, pa želi, da što prije utone na zapadu.

Valja da su mu, što sad tako hrli,
Uz put neki jadi dodijali.
Morda se je odviš nagledalo
Ljudskih suza i teških nevolja«,

pa sad ide, da više ne vidi, i da žarkim licem pregori bar za koje vrijeme, što je vidjelo«. A Banović mu odvraća:

»Što je suncu tamo do tog stalo,
Da l' se smiju ili plaču ljudi,

[1] Kako stoji poezija prema znanosti, spomenuto je, kao i to, da pjesnik pod utjecajem čuvstva dakle maštom motri svijet. Koliko se maštom i u znanosti i u običnom životu služimo, vidi Arnold: Psihologija str. 53.

Za taj poso odviš je daleko;
Sunce nam svijeti pa nas grije,
Nek zahodi, kako mu je drago,
Sutra opet s nova svanut mora —
Sjedni amo, pusti *sanjarije* —

»Maštanje je ona duševna radnja, koja teži trajno za tim, da ispuni praznine pametovanja i da okrnjeno shvatanje svijeta učini skladnom cjelinom. Maštanje stupa smiono na polju spoznaje, koje mu poslije pomaže osvojiti mirno i ustrajno razmišljanje. Neuspjeh potonjega ne čini maštanje malodušnim; jer ovo sebi nad svijetom realnim gradi svijet idealni, kome se rado utječemo, kad nam bilo s česa onaj prvi dozlogrdi«. (Arnold).[1]

6. Sanjanje.

Sanjanje zove se vraćanje predodžbi za sna. Uzroci sna su umor moždana i živaca, mir, jednolično podraživanje, navika i neka narkotika. Spriječiti mogu san neka umjetna sredstva, pa onda bol, briga, nemirna savjest.

»Ne može spavat onaj, koga
Brige crne taru ili onaj,

[1] O drugim dodirnim točkama mašte i sanja ispor. slijedeće poglavlje.

Komu ljuti crv otrovne sviesti
Srce grize«

(Bogović I. 267.)[1]. Od budnoga se stanja razlikuje san po tom, što u njemu prestaje gospodstvo razuma i utjecaj volje, koji bi vezali misli naše oko nekoga središta; misli čuvstva i težnje kao da su sami sebi prepušteni, da izvode one kadgod čudnovate igre, koje zovemo *sanjama*. San je najjači, iza kako smo zaspali, te se čini, kao da nas drži potpuna nesvijest, ili što bi pjesnik rekao:

»Svijest, kaplju bi reć
U vodu kanu, ginuć raspline se«

(Marković: Izabr. Pj. str. 101.). Skoro prijedje san u laki drijem, za kojega se javljaju sanje, dok se čovjek napokon i probudi (»sankom se razbira« N. pj.).

Sanje su poradi svojih osebina najzanimljivija duševna stanja, a po uzrocima svoga postanja i najzagonetnija.

Glavne su im osebine:

1. Što za sna doživimo, smatramo čutilnim poimanjem, što na »snu boravimo«,

[1] Isp. Botić Pj. 16. „Sanak Ajku odbjegnuo, — ona misli o jadnom junaku, ili str. 93. kad za Adela veli: „*budan* legao da spava, *s mislima se svojim otimao*".

tako je živahno, kao da je na javi bilo. Stoga držimo, da u istinu mirišemo miris ruže, što smo je ubrali ili nam se u snu nadade misao, kojoj bismo na javi što zabavili, pa to čini prijatelj, kojega slika nam se u duši stvori; mi ga vidimo, čujemo glas njegov i s njim se razgovaramo. Živahnost predodžbi može biti tolika, da u istinu posegnemo za predmetom, koji predočujemo. Bačić je sanjajući, da je mrtvu Jelicu zagrlio

»Muklim glasom naricati stao,
Vrele suze roniti niz lice;
I vrele ga suze probudile,
I to teško muklo jaukanje,
Pa još teku suze i na javi«

(Botić: Pj. str. 254.). Živahnost sna bila je tolika, da je u istinu počeo plakati. Opisujući cijeli san, a da ne kaže na početku, da Bačić sanja, pjesnik je učinio, te se čini, kao da se sve ono u istinu zbiva. (Ispor. str. 250 i d.). Premda su sastavni dijelovi sanja posve subjektivni, mi im podajemo realnost, objektiviramo ih; »sve slike sna i svi likovi, sve djelovanje naše za sna samo su projekcije našega ja«. Za to se u snu i prenosimo iz jednoga mjesta u drugo, prema tomu, kako se u nama reproduciraju predodžbe o njima. Otud dolazi i brzina, kojom

u snu putujemo. U opće živimo za sna brže nego na javi.

2. *Predodžbe za sna obično su mnogo življe od sličnih im predodžbi na javi.* Krajevi, o kojima sanjamo, čarobno su lijepi, tako lijepi, da ni nema nade, e bismo ikada takove vidjeli. Čini se, kao da je upravo čar, koji obavija naše predodžbe za sna, a s druge strane uvjerenje o nemogućnosti njihova realizovanja uzrokom, da se i mladenački ideali zovu sanjama. Likovi, kakove u snu predočujemo, često su tolike, upravo umjetničke, ljepote, da ih možemo stvoriti samo »onaj duboko u našoj nutrini drijemajući pjesnik« (Du Prel).

3. *Predodžbe i za sna slijede udružbene zakone, ali ne ustrajno, nego na izmjenu.* Odatle ona čudnovatost,[1] bezrednost i nelogičnost sanja, odatle i to, da su likovi, što ih u snu gledamo nestalni tako, te mijenjajući se najčudnije oblike primaju, a sve tako brzo, kao što misao brzo leti. Bačić u snu vidi Jelku. Oči su joj do dvije zvijezde, a igra se kiticom cvijeća, ali curi krvca iz kitice. U drugom času već vidi, da »tonije kita

[1] Isp. Arnold: Izabr. pj. str. 113. „San".

Već iz glave mrtve krvca teče,
Hoće da pristupi k njoj, da je zagrli,
Tad tek spozna, da to nije Jelka,
Trup ledeni da je zagrlio
Odsječenih ruku i glave —

Od straha ispusti trupinu, ali ona ne pade na zemlju, nego u rijeku, koja onud poteče, pa najednom opet

trup glavu ima.
Pozna mu se i odjeća crna,
Dugačka je a i otrcana,
Ta gle, Bože, na to je pustinjak —

(Botić str. 251.). I u snu se tim promjenama ne čudimo, kao ni priprost čovjek što se ne čudi najčudnijim pričama. Uzrok je tomu, što razum ne gospoduje u duši, pa nema razloga, zašto da jednu predodžbu držimo vrednijom ili vjerojatnijom od druge.

Predodžbe za sna tako su zorne, da im zornost jedva dosežu predodžbe mašte, one su pune života, kao i ove druge, pa već činjenica, da za sna jednako kao i u maštanju misli i osjećaje u realno zorne slike promećemo, pokazuje veliku *sličnost izmedju sanjanja i maštanja.* Ali sanjanje nije samo *reproduktivno* nego i *produktivno, tvorno,* kao i maštanje, a ni tvorevine se njihove ne razlikuju medjusobno, osim što u

sanjama ne sudjeluje razum, one nastaju gotovo nesvijesno prema tomu, kako se već — gotovo slučajno — reproduciraju predodžbe, pa su za to i čudnovate, a još čudnovatije postaju upravo kroz to, što ih poredimo sa zbiljom. Ako se k tomu uzme na um, da ni za sanjanja ne poznajemo granica prostora ni vremena, da i sanje poljepšaju, »idealizuju« naše predodžbe, onda nema sumnje, da je djelatnost duše za sanjanja vrlo slična onoj za maštanja. Svaki je čovjek u snu umjetnik te se čini, kao da je san »potencirani život duše.[1]

Uzroci su sanja 1. unutrašnje ili izvanjsko podraživanje živaca. Nespretni položaj tijela (isp. Bogović I. 89.), časovita bol, teško disanje može u nama pobuditi najčudnovatije sanje. Stjepan (u Bogovića I. 268.) veli, da mu je duh sapet verigama *uzavrele krvi*, te mu se kreće samo oko krvave slike mrtva oca.

2. *Drugi su uzroci podražajni zaostaci u moždanima* ili pomisli, čuvstva i težnje, koji su bilo s kojega mu drago razloga po danu potisnuti u nesvijesno stanje. Čovjek za to sanja o onomu, za čim teži, ili što

[1] Ispor. str. 5. sp. mj. iz Preradovića.

želi. Ajka sanja o junaku Radmiloviću (Botić str. 16.)[1] Bruno o svijetu, u kojemu je živio prije povratka kući, tek

»San ga opet u svijet velik vodi
Na snu opet krasota mu godi
Umijeća svjetskog i velje nauke«.

(Marković Pj. str. 101. ispor. san zasužnjene djevojke o slobodi na str. 60.). Čovjek sanja i o onomu, česa se boji. Ima dogadjaja, kojih očekivanje u nama pobudjuje čuvstvo straha; i časovita možda i neopravdana pomisao o zlu uspjehu može u nas to čuvstvo prouzrokovati, ali ga jače misli potisnu natrag, te se ne može dići u svijest. Za sna, gdje nestaje utjecaja razuma, gdje su sva duševna stanja jednako vrijedna, može se ono čuvstvo dići u svijest i uzrokovati nastanak najčudnovatijega obično slikovitog sna, u kojemu kao da predvidjamo dogadjaj. (Ispor. san Katarinin Bogović III. 139., pa onda I. 88. Demeter str. 79. Tresić: Simeon str. 102.). Upravo nejasna čuvstva mogu u nama uzrokovati »mutni sanak«, dok nam ob dan uzrokuju neugodu; neka »slutnja mori čovjeka«, da ne će dobro biti. Budući da u žena čuvstva pretežu, to u

[1] Ispor. san Bačićev u Botića str. 250. i onu narodnu: „Što se babi htilo, to se babi snilo".

njih mnogo važi slutnja i odredjuje im pravac, što ga u životu slijede (Bogović III. 97.)

3. Znatan je uzrok sanja i sjećanje. - Djetinjstva dane, svete uspomene u duši nam »san dočara«, čovjek sniva da

»Od krasna cvijeća mala vijenac spleta
I brata kiteć, carem si ga stvara,
A otac gleda to uz posmijeh mio —

Pa ako i ne živu više osobe, sanak blagi dovodi nam u dušu njihovu milu sliku, pa za to i veli pjesnik za san, da je »otajstvena i draga moć mu bajna«. Ne rijetko vraćaju se i doživljaji predjašnjega dana u san, ali je sve to sjećanje znatno ili posve promijenjeno.

Sanje zaboravljamo vrlo lako upravo poradi njihove brzine i čudnovatosti, a napokon i poradi toga, što ih ni »krilata riječ« ne može posve opisati. Kako dugo treba, dok ispripovjedimo san, koji se u času zbio! Živahnost sanja opet čini, te ostavljaju u nama, već kakav je san bio, ugodan ili neugodan dojam, pa će i čovjek, koji nije prazne vjere, slabe nade i koji dobro zna, »sanak mutni što valjade«, reći kadgod:

»Al' u srcu kopka, boli — Bože mio
Ah, je l' ono samo pusti sanak bio«.

(Kranjčević str. 119. i d.). U tomu leži ujedno i uzrok, zašto su sanje mnogo utjecale na budni život pojedinaca, a i cijelih naroda.

7. Prividjanje i umišljanje.

Biva kadgod, da osjete, koji od nekih dogadjaja i predmeta u vanjštini potiču, krivo tumačimo ili pak da predodžbe naše izmetnemo u vanjštinu, pak držimo da nam poput predmeta ćutila podražuju. Prva ona pojava zove se *prividjanje*, druga *umišljanje*, tvorevi prve *iluzije*, tvorevi druge *halucinacije*. Kod iluzija je dakle uvijek neki izvanjski podražaj, ali osjet mu ne odgovara, kod halucinacije nastaje podržaj u moždanima, ali postizava živahnost osjeta, te se čini, da je nastao podraživanjem osjećala.

1. Iluzije. Ovamo spadaju mnoge varke, koje su posljedica ustrojstva naših osjećala; njima ne možemo izbjeći, a ispravljamo ih tako, da promijenimo stanovište prema predmetima. Tako je primjerice u ustrojstvu vidnoga osjećala uzrok, zašto nam se čini, da se sunce kreće oko zemlje, da se zemlja miče, ako se brzo vozimo, da je štap u vodi slomljen.

»Tko s visa pada, misli, da se zemlja
Pram njemu diže. Djetetu na konju
Pričinjaju se ko da bježe puti;
(A koga vjetar vitla sudbine,
Taj misli svijeta sudbinom da vitla«).

(Tresić: Simeon str. 116.). Druga vrst varka nastaje, ako se pri tumačenju podražaja previše ističe mašta. Mnoga strašila i drugi predmeti narodnoga praznovjerja samo su iluzije, koje su nastale u — karakteristično za njih — noćno doba ili za mjesečine. Onda se — veli se — javljaju; dakako, jer je onda najviše prilike, da osjećaji ne budu jasni, pa da mašta dopuni, što do cjeline manjka. Ako se sad jednom pričinilo, da se oko bijela čadorja vrzu zli dusi, koji »strašnim slikam plaše prolaznika noćna«, i drugi će to isto vidjeti. (Ispor. Mažuranić: Čengić-aga st. 690. i d.) Kad se spustila noć nad Spljetom, a pustinjak zadje za nekakvo kamenje, pa se moglo čuti,

Kako tuli, kako grozno vije,
Čini ti se, zemljom i kamenjem
Proviruju kletnici iz pakla.

Uzjašile vještice na metle, a vukodlaci na ždrebad, a na groblju

U kolo se mrtci uhvatili,
Svi bijeli, svaki sa svijećom .

Svijeće drže, a ne vidiš ruke,
Kolo skaču, a ne čuješ bata[1]

Koliko je tuj mašta sudjelovala, dok se tako protumačio nejasni zamjećaj, a ipak ti bijeli mrtvaci jasno prikazuju, da nijesu drugo nego svjetlom mjesečevim obasjani predmeti.

2. *Halucinacija.* Ako je kod sanja posve obično, da za predodžbe naše držimo, dok sanjamo, da im odgovaraju zbiljski predmeti, haluciniranje, koje je takodjer projeciranje naših predodžba u vanjštinu, gotovo vazda je bolesno stanje. Za to se halucinacije javljaju najvećma za bolesti i onda kod ljudi živčano bolesnih ili vrlo razdražljivih. Što onda čovjek pomišlja, to pred sobom i vidi ili sluša (vizije i akroazmi), ili kuša, miriše, pipa. Žena na umoru lako vidi, gdje se

»Čudne sjene po stijeni krile,
Uspomene iz prošlosti mile«

(Hranilović str. 147.); živahnost pomisli može se u času tako povisiti, da se izjednači sa živahnošću zamjećaja; a onda se lako izmetnu u vanjštinu kao pravi zamjećaji. Uz bolest je i grižnja savjesti kadra izazvati halucinacije. Lijep primjer nalazi se

[1] Botić Pjesme str. 175. I u strahu se može prividjati; ispor. primjer Bogović I. 103.

u Arnoldovoj pjesmi: Irud (str. 230.) Irud leži bolestan, do nogu mu vjerni rob, da ga čuva, koji svoga gospodara plašna oka gleda. Ovaj je naime upro pogled u zemlju »ko u stravu«. »Gledaj glave, kako niču, sve žive«. — Rob ga tješi, da ga mnoštvo ruža na sagu vara, ali on mu odvraća:

»Ne vidiš li, aoh, robe,
Gdje se ko od klete zlobe
Sve to više kupe . . . nižu . . .
Pa se s ovih tvrdih tala
Krvavijeh poput vala
K meni već do loga dižu?«

Rob mu pruži lijek, i on se za čas smiri, a doskora se s groze opet probudi:

»Vidiš, kako bi se popet
Rada pak do mojih grudi?
Natrag! Ja sam jošte oro,
A vi pilad — drska često
— — — — — — — —
Ja vam strogo zapovijedam
Natrag! Natrag! gnjusni skoti!«

U svom umišljanju vidio je upravo pred sobom te likove,

I sa loga Irud skoči,
Pa se roba hvata nijema.
Čudno mu se vrte oči,
Ko nasrnut da se sprema.

Za čas ga minu gnjev, i pričini mu se, kao da plinu djeca oko njega, da mu brani izlaz, zbore mu, da ih šalje Bog i čovjek, neka na nj sruše dvore. — I on zapovjedi robu, da ih smakne, jer da ga hoće da udave, i vičući: Zraka! Zraka! padne robu na grud. A kad se razabra, vidje, da je sve pogled bio kriv, samo glava da mu gori, a s njim da i onda još dječju buku sluša i u krvi svaki čas grezne. — Kruvoj je u jaru svom tako razdražen, da mu je sva prošlost kao oživjele slike, žrtve njegove uskrsnule pred njim leže, a uz njih Kohan, koji njegove namjere najviše sprečava. I zadrhta Kruvoj, ko trstika, usta mu se zapjene, škrine zubima, lice mu nabreknu,

»Te srne naprijed, prsti mu se krive,
I stište šake ko da sjenu davi
A' sam si ruke nokti zakrvavi
I divlje rikne od ljutine jezne«.

Svih onih likova nestalo je ispred njega, a on osvijestiv se udari u grohot. (Marković: Kohan str. 25. ispor. i str. 61.[1])

I halucinacije bilo kod bolesnih ili samo živčano razdraženih ljudi utjecale su na ljudstvo, te su kadgod i važne dogadjaje

[1] Ispor. i Botić pj. str. 46 i dalje. Bogović I. 270. —

izazvale. U svezi s iluzijama dolaze halucinacije kod dječjih igara, ali se gube kasnije bilo uzgojem bilo same od sebe. —

8. Težnje i žudnje.

Sunce zadje, a mjesec izadje. Prema Gori Crnoj se *krade* Novica, negda junak, sad ne junak više; negda ljući guje ljute, sada mal ne zeca plašljiviji kleca, jer

»— se boji, da će poginuti
A ne stiže, što mu srce muti«

Neka je sila, koja ga naprijed goni i čini, da skupo drži svoju rusu glavu, ako nije ni zlatna ni pozlaćena. A kad pomisli, da bi mogao poginuti prije nego dodje na cilj svoj, strah mu srce obuzimlje i

Vidi mu se, mrijet mu se ne će,
A jest nešto, što ga naprijed kreće.

»Novica sam, veli, došavši napokon do Crnogoraca, Novica, al ne koji prije,

Jer ne na vas, nego s vami gredem
Turskom krvi sad omastit ruke.

Osveta je, koja ga vodi, želja za njom ona je sila, koja ga nastojeći, da se u duši što dulje održi, naprijed kreće i koja ne će prestati da djeluje, dok ne stiže, što mu

srce muti. Takova *stanja duševna, koja se očituju kao sile i idu za oživotvorbom barem donekle poznatih predočaba, zovu se težnje.* Stanja su to, koja se u času rode, mašta ih raspali, a nada uzgoji, — te postaju tako jaka kadgod, da im se upravo ne možemo oprijeti. Nijednoga sredstva kadgod ne žalimo, da postignemo predmet težnja svojih, a nijesu li ispunjene, nijedno nas veselje ne može da zadovolji. Zar nije Bruno bio sretan? pita pjesnik. Nije li s Ankom svetkovao Božić, nijesu li im u srcima blaženim »kerubski i serafski zbori sjali«? A Bruno je uza sve to sjetan. Koji jad mu mori dušu? Njegova sreća nije potpuna, tek što mu duši manjka?

A, tijesno joj je u tih tihih dvorih!
Ta zabit zimska u beskrajnom snijegu,
Taj sive magle mûk, gdje samo časkom,
Ko iz daljine, zvončić sitnim glaskom
Zacinka od saonî u hitru bijegu:
Tjeskobom čudnom prsi njegve tlači«.

On teži za svijetom, selo mu se pričinja uzom; on ne može da realizuje predodžbe svoje, otud i sjeta, koja ga mori. Duh kaoda mu je sapet, jer ne može da očituje onu silu, koja se u njemu porodila; on se ćuti robom grude, htio bi, a ne može, duši

mladoj žarkoj maha dati. I zavidi ševi, što se lako uzdiže u visini i moli joj se:

»Oj pjevalice neba, ševo mala,
Na tvoja krilca uzmi dušu mladu,
S njih željna bi se svijetom razgledala
I uze svoje otela se jadu —

A taj će ga jad moriti, dok svojoj želji ne udovolji (Marković: Pj. str. 124—125.) Ali u duši našoj nema ni mirovanja, i uvijek je u njoj neka plima i osjeka težnja. Jednima se zadovolji, ali ljudsko *srce nezasitno.*

Zadovoljno nikad posve nije:
Čim željenog cilja se dovreba
Opet iz njeg sto mu želja klije

(Preradović str. 8.)

Ima slučajeva, gdje težimo za nečim, česa sebi nijesmo u stanju jasno prodoćiti. Takove težnje uzrokovane od neizvjesnih čuvstava zovu se *nagoni.* No budući da možemo težiti za svačim, što sebi u nekom pogledu, makar i ne posve jasno, možemo predoćiti, ima i težnja, koje nastaju u povodu neizvjesnih čuvstava, a da nijesu nagonske, koje imadu da zadovolje potrebama organizma. Ona neizvjesna čuvstva čine, da čovjeku srce nešto ište, a sam ne zna, što; neka težnja ga obuzimlje i ne može da miruje, dok ne nadje, što mu srce želi i dok

ne zadovolji tomu. I tražeći i misleći, da je našao, uvidi, da mu želja samo željom ostaje, i dalje

Hrli, strepi, čezne, vene, gine,
Misli uvijek: sad će banut, sada;
A, sve tlapnja, a nigdje istine,

dok se napokon slučajem ne namjeri na »ono, što mu manjka sreći«.

(Preradović str. 251.)

Svaka je težnja i sama za se poput mora, na kojem nema mirovanja; jednom zadovoljena i opet se vraća, kao na moru što se izmjenjuje plima i osjeka. *Povraćena težnja zove se žudnja*, a razlikuje se od težnja po tomu, što je kod nje predmet teženja bolje poznat. Ako je žudnja takova, da u mislima reći bi pretječemo dogadjaje, anticipirajući neki uspjeh, onda se ona zove *iščekivanje*, uz koji je redovito neko čuvstvo napetosti, nemir i žurbe. Vlasta očekujući Kohana svaki čas pomišlja

Ah on, to ide on, to ide on
Kad lišćem šušne lahor umion —

I najmanji kret u prirodi uznemiri joj dušu: »To ide on!« A domala videći, kako su ju misli prebrzo naprijed ponijele, misli u sebi:

Još ne ide dragi, još je b'jeli dan,
Još nije pao tihi tamni san.

A kad je omamiše ljiljani, te joj pred očima »more svjetla« zasjalo,

U sjaja vale oko Vlasti tone.
A jedno u njih zgledat čezne lice.

Ali uzalud! Oči joj uzalud traže, i već padaju na njih teške trepavice i ruka joj već oteščala — »A dragog nigdje nema, nema, nema!« I Kohanu je prošao dan iščekivanja kao divan, sladak ali — beskrajan san. Beskrajan da, jer nam se u očekivanju poradi žurbe i brzine misli, kojima događjaje pretječemo, čini kao da ovi sporo teku; jedan dan čekanja cijela je vječnost.

Uzmemo li unaprijed, da se žudnja ispunila, pa pri tom osjećamo slast, onda se ona zove *nadom*. To je ona »divna zvijezda našeg žića odi«, koja nam »u sto zlatnih boja« ukazuje ono, čemu se nadamo. Ona je blaga, ona je slatka, ona je sjena, koja čovjeka vazda slijedi, te joj ne može oteti; u nevolji i teškoj bijedi ona mu novi život daje, a i kad ga očaj pritisne hladni, za njom poseže, a prevarivši se i opet vidi, da je »sjena, samo sjena puka« (Harambašić str. 90.). Pa ipak, tko ne teži za njom i tko se rodio,

komu ona nije ugodila? Ona je, kojoj pjesnik kaže:

Ti mladića u muževne dane
Željom vodiš, podupreš činom
— — — — — — — — —
Ti zastorom svojim zablještivim
Slabom starcu kriješ blizu raku.

Ona ugadja željama našim, jer ih u nadi ispunjene vidimo, pa za to joj dalje veli:

»Ti izvodiš sužnja iz tamnice
Na slobode otvorena polja,
Ti mu snimaš teške okovnice,
Ter ga pustaš, kud je njega volja«.

I siromah se nada i bogataš; ona je

Veselomu neizmjerno carstvo,
Žalosnome *veselja početak.*

Sretnomu prikazuje sreću njegovu beskrajnom, a nesretnom umanjuje »hudu kob«. Ona je svakomu, što god koji ište. (Preradović: »Nada«). Jasno je, da kod nadanja vrlo mnogo sudjeluje mašta, koja nam sve u lijepom svjetlu prikazuje, ali upravo za to i ne rijetko »ljuta zbilja nadu ruši«, pa je tako ona ista blaga i slatka nada ujedno tašta i varava, jer

— bi reći, da su nade slasti
Svekolike naše sve zaludu;
Jer vidimo, gdje sadašnjost tužna
Ne ugadja nikad našem trudu.

(Preradović.) Pa ipak je nada vrlo »dobrotvorna« kako ju Nahlowsky zove; jer ako i jest varka, i to tim teža,

Što je dulja opsjena joj bila,
Što je kraća umišljena sreća,
Kojoj brzo smalaksaše krila,

(Harambašić: Pj. str. 90.) ako i jest nestalna i promjenljiva, kao da je

»Cvijetak, što no sada sja u rosi,
A s mraza već je za čas tužan strado,
Il djevojče možda bolno, mlado,
Što lako plijenom bude smrtnoj kosi«.

(Arnold: Nadi, Pj. str. 26.), ako i jest takova, ipak joj s pravom veli pjesnik:

»Ti si *sanja*, što mi vazda krijepi
Mlado srce i sva čuvstva žarka,
Što mi vazda *čara* život lijepi.

(Harambašić.) Ali ne samo mlado — svako srce krijepi ona, podajući mu svijest o vlastitoj moći, te svaki nastoji, da taj »alem sreće« dovijeka sačuva; i tko se više ničemu ne može da nada, za toga je i život sav čar izgubio; sa zadnjom nadom čovjek zajedno pada (Arnold str. 20.). Oprečna je nadi *zabrinutost*, koja nastaje otud, što anticipirajući neke dogadjaje ćutimo neugodu. I ako nada u najljepšemu svjetlu ukazuje budućnost, ova nam ju prikazuje u najtam-

nijim bojama, i ako nas nada krijepi, jača, ova nas uznemiruje, slabi i poništuje.

Dušu našu u žudjenju čas nada diže, sad sumnja mori. Dogodi se naime kadgod, da nam — što no riječ pjesnikova — neka misao dušu presijeca (Arnold); od više dogadjaja, koje očekujemo jedne s nadom, druge sa strahom, svi su jednako mogući, pa smo neodlučni, ne znajući, što će biti.

Ovakova *neodlučnost o tomu, koji će se od više mogućih dogadjaja zbiti, zove se sumnja.* Ona nastaje ponajvećma, kad uspjeh ne ovisi o našoj volji, nego izvanjskim prilikama, a najviše se očituje u nagloj izmjeni čuvstava, koja nastaju od isto tako nagle izmjene nade i zabrinutosti. U duši otud nastaje neki nemir, koji nas tišti i uzrokuje ono neugodno čuvstvo, što ga je već svaki ćutio. Duševno ono stanje lijepo je ocrtano u Šenoinoj pjesmi »Anka Neretvanka« (izd. Badalićevo str. 124.). S jedne strane lete ladje Arapske, s druge šajke Neretvanske; a ljuti se bije boj, plav se o plav ljuto rva, a medju njima prva je šajka bana Radovana.

Cika—cika, piska—piska, nu pobijedit —
Bože — tko će?

Anka gleda — srce kuca — oko sijevnu
— željno vreba.
»Silni Bože!« kliče Anka: Šalji pomoć,
s neba!

I kad samo jedan znak opazi, koji joj podaje nadu, da će uspjeh biti povoljan, kliče:

Gle radosti! — Arap bježi. — Brže bolje,
oj šajkaši
Tako valja! — Hvala Bogu! — Pobijediše
momci naši.

A kad nepovoljni znak ugleda, zabrinutost joj obuze srce:

Ali šta to? — Šta će sada? — Sveti Bože!
Arap stao!
Joj! Utonu krstaš barjak — s njime muž
moj! Jao! Jao!

Riješi li se sumnja povoljno, obuzimlje nas čuvstvo ugode, ili afektivno veselje,[1] riješi li se nepovoljno, može osim neugodnosti nastati u nas i afekat, koji se zove *očaj*.

Nije li ispunjenje žudnje u našoj vlasti i kad ne vidimo, hoće li se zbiti ili ne će, onda se žudnja zove *željom*. Kao i nada ima želja neko idealno potporište u misli na pomoć »odozgor«, te stoji u najužoj svezi s religioznim čuvstvima, te držimo, da ispu-

[1] Ispor. Demeter: Teuta čin II. priz. 2.

njenje želja naših ovisi o odluci božjoj. Za to i jest molitva izražaj želja ljudskih, pa pjesnik opominje svakoga, neka mu bura strasti nikad željama ne prenapne jedra toliko, da se uzdignu nad odluku božju.[1] Koliko nade podržaju naše želje, izrekao je pjesnik veleći:

»A bez nade što je želja
No ptica bez krila,
Što bi rado poletjela;
Da bi, jadna, smila.

(Nemčić str. 21.) Želja, uz koju nema nade, tašta je, isprazna. Razumljivo je odavde i to, da će i kod želja kao i kod nade mnogo sudjelovati mašta, pa je istinita riječ: Biti posve zadovoljan, drugim riječima, nemati nikakovih želja, pokazuje nedostatak mašte.

Ako se pojačana žudnja tiče jednoga predmeta zove se *zahtijevanje;* tiče li se čitave vrste, zove se *požudom* ili *pohlepom.* Kako se po sadržaju žudnje naše dijele u ćutilne i duševne, može se reći: *pojačane duševne žudnje zovu se požudama, pojačane ćutilne žudnje pohlepama.* Ljudsko je oko lakomo, i što vidi, to i želi (Kranjčević); pojača li se ta želja, zove se pohlepom. Najlaglje se nagon za imanjem i za hra-

[1] Preradović: Mlado ljeto. Pj. str. 36.

nidbom razvije do »nesitoga lakomstva« (Botić), jer

Dosta nema ljudska duša dovijek,
Sve silno blago slabo ju veseli,
I dosta nikad ne će reći čovjek,
Čim više ima, tim više želi.

Takovim je ljudima »srce u trbuhu, a pamet u kesi« (Tommaseo). Novac i njihova korist stožeri su, oko kojih se sve njihove želje vrte. Za novac će sve učiniti (ispor. Arnold str. 187. karakteristiku Mlečana i Bogović III. 28. karakteristiku Batorija). *Takova žudnja, koja ojača tako, da sva ostala stanja duše nadjača i njom zagospoduje, zove se strast.*

Po trajanju je naime žudnja ili *navada*, ako se često vraća, ili *sklonost*, ako se lako vraća ali i lako obuzdava, ili *nagnuće*, ako je trajno tu, te se ne da obuzdati, ili napokon *strast*. Nagnuće je više dispozicija za neke baš osobite žudnje, pa i djeluje poput nagona, za to se i ne da — bar ne lako — obuzdati.

Starom zlu je teško se oteti,
Iza samog plandovanja pukog
Nov je život mučno započeti.

(Harambašić str. 117.). No ne valja ga zamijeniti sa strašću, ako i jest upravo u

nagnuću najveći izbor strastima. Nagnuća i žudnje reći bi drijemaju u duši našoj, svak čas spremne, da se domognu premoći i da postanu strašću. Zagospoduje li u našoj duši neka žudnja, onda kraj nje stradaju sva druga stanja; nijedno drugo ne može da dodje do utjecaja, jer čovjek samo onoj jednoj žudnji ugadja. Za to i jest strast nezasitna, ona je kao izvor, a čovjek

Čim više pije s njega
Sve ga veća pali žega.

(E. Tomić). Savjest je kao omamljena, a razum nemoćan, osim ako njegovo umovanje ide strasti u prilog; za to i ne da pogledati strast bistru oku duševnomu, pameti, pa ju zovemo slijepom. Pa i jest slijepa za sve, što joj se protivi. Mržnja i zavist[1] se opiru dobrim svojstvima čovjeka, a ljubav zlima; što je drukčije govoreći izrekao pjesnik riječima, koje se tiču Trenkovih pandura:

»Zavist laje: Vi divljaci;
Slava kliče: Vi junaci«

Što strasti ugadja, čini se dobro; a uvidi li čovjek u času, da nije dobro, naći će sto i sto razloga, kojima će se uvjeravati,

[1] „Zavist, dobru pakosna svakomu". Hranilović str. 108.

da jest dobro. Za to i jest često strast vrlo sofistična. I cijelu narav zaslijepljena čovjeka kadra je promijeniti. Kad

»Pjan je karneval, divljem u bijesu
Alkohol i noć škaklju u mesu;
Šapću se laži kroz vino i pivo,
Koljena dršću, dižu se grudi . . .
Veselo sve je srećno i živo,
Što tren im prosto — *ne biti ljudi.*«

(Kranjčević str. 33.). Često ta promjena i polako biva, te čovjek i ne zna, kako ga je prevladala strast. Isprva ga ovo ili ono smeta, svagdje vidi zapreku, a kadgod i protrne pomislivši, što kani učiniti. Kruvoj smišljajući osvetu —

»Sjedi dugo, dugo,
Sad jedno misli, a sad opet drugo.
Već suton pade, mrak je dubok veće,
Već nebo svoje použgalo svijeće.
Tad istom Kruvoj nasmjehnut se smjeo,
I pljesnut rukom: sve je dobro spleo.

Pa ipak, kad s Durinkom o svojoj nakani govori,

Kruvoj kadšto pozaklima glavom
Il' prepane se kô pred noćnom stravom —

Nešto mu se ne svidja, nešto ga je zabrinulo, ali kad je omjerio ugodu, koja mu s osvete nastaje s tom časovitom neugodom, — strast je održala pobjedu — i

Smijeh ga opet razvedri utajan,
Te kroz mrak smjelo pogled plane sjajan.

I što dalje, to sve većma prevladava strast, kao nekom demonskom moći vuče čovjeka, te samo želi strasti da udovolji. Čovjek, vele, žedja za osvetom. Bačić hoteći se osvetiti oholomu rodu Albertovu, sastaje se na megdan s jednim od toga roda, pa mu dovikuje:

»Od tolikih jedan mi dolaziš,
Ne će sreća da mi se nasmije,
Da vas vidim, koliko vas ima,
A da vam se muká nauživam.
Žedjam krvi da vam se napojim,
Krvi pijan da vam pjesmu pjevam
O plemštini i o gospoštini.

Utjecaj strasti može tako jak biti. da čovjek ne čuje glasa do njezina, a ona dotle — uz pomoć mašte — posipljući mu ružama put u budućnost, briše u njemu razliku izmedju dobra i zla, te su mu sva sredstva dobra, samo ako k cilju vode. Od nje dakle strada ćudoredna volja. »Pa ako se tko, želeći opravdati svoje strasti, pozivlje na nagon, onda se sam ponizuje do životinje, priznajući tim ujedno, da je njegov razum potamnio, da je sve svoje razumske sile žrtvovao strasti, a volju njenim plaćenikom

učinio«. Tako strast čovjeka lišava upravo onih prednosti, kojima se odlikuje nad životinjama, razumnoga razmišljanja i slobode volje. — »Duševne sile priudešuje ona sve više na onaj glas, kojim sama ječi, pa je teško i kasnije ikad uspostaviti akord, koji će s umom skladan biti. Biva s dušom, kao i sa zlo udešenim glazbalom, na kojemu se dugo i često sviralo; ono nikad više blagozvučja ne će dati«.

9. Ćud.

Kao neko mjerilo, kojim ocjenjujemo vrijednost stanja u duši našoj, prate ih naša čuvstva. Ona prate promjene u tijelu i u duši, te su u najužoj svezi sa životom samim, a kako se vrlo često odrazuju u bržem ili sporijem udaranju bila, te utječući na tijek krvi čine, da nam sad življe zakuca srce, sad opet da nam se snuždi, razumljivo je, zašto se srce drži sijelom čuvstava. U fiziologijskom je smislu ono središte života i kretnja tijela našega, u psihologijskom je smislu stjecište čuvstava i izvor težnja i čina ljudskih.

»Kao što iz volje čin izlazi,
Tako iz srca volja niče

— — — — — — — — —

U njemu je klica raja,
Vrela strasti božanstvenih,
Il budućnost puna vaja,
Gnijezdo zmija nebrojenih«.

(Nemčić str. 58.). Pod njihovim utjecajem dozrijevaju čini, kao plod što dozrijeva pod utjecajem sunčane topline; za to i govorimo o toplini čuvstva, gdje se ono djelotvorno i lijepo očituje, o vrućem srcu punom dobrih i plemenitih ćuti. No ne utječu čuvstva samo na značaj pojedina čovjeka, nego i na sav kulturni život ljudi. Na njihovu žaru mora ogrijano biti, što hoće da se čovjeka dojmi, a oduševljavati se može ljudstvo samo za one ideje, koje u nj bude ugodna čuvstva, za ideale, koji ga »zagrijavaju«. Do njihova tijeka stoji ono, što zovemo ljudskom ćudi. Kod svakoga se naime čovjeka uobičaji stanovit tijek duševnih stanja i po brzini i po jačini i po čuvstvima, s kojima su rečena stanja skopčana. Za to se u ćudi odrazuje sva osebujnost duševnoga života pojedinca, ovisna o tijeku čuvstava i smjeru težnja; a ćud je stjecište ljudskih čuvstava i izvor težnja i njegovu načinu mišljenja. Prema tomu, da li se na ćud čovjekovu um djeluje lako ili teško, velimo da je čovjek meka ili tvrda srca,

blage ili okrutne, surove ćudi. Ali i okrutne ćudi čovjek može biti pristupan čuvstvima, tek ne može saučešća imati s tudjom boli ili se veseliti tudjemu dobru. Njegovo je srce bešćutno, jer ne ima u njemu težnje, da se u dušu drugoga prenese, te s njim čuvstvuje. Od utjecaja na ćud spomenuti valja u prvom redu *naturel*, kojim zovemo trajno stanje tijela, u koliko ono utječe na duševnost čovjeka. Tjelesna konstitucija, pa zdravlje, bolest, uz to i vanjski utjecaji: hrana, tlo i klima djeluju na fizički, ali i na psihički život. Ističući utjecaj onaj na ćud, veli Demeter u »Teuti«

»Meka mora *mekani sinovi*,
Iz kojega Lada se porodi.

Sva se čuvstva kreću izmedju granica ugode i neugode, te se u glavnom dijele u čuvstva ugode i neugode. Imade i mješovitih čuvstava, koja nastaju otud, što u mijeni duševnih stanja i njihovoj borbi mogu izmjenice nadvladati sad ona, koja su nam ugodna, sad ona, koja su neugodna tako, te nam

Izmedj mila i nemila čuvstva
Srca se u grudih cijepaju.

(Preradović). Granica ugode i neugode nije stalna, te nam postaje kadgod neu-

*

godno, što je ugodno bilo i ugodno, što je neugodno bilo, ili nas se ne doima više nikako. Navika naime otupljuje čuvstva, pa tako i kaže Šenoa:

»Okalilo se srce moje
U svijetu tom se boreć ljuto,
I što je prije meko bilo,
Sad srce mi je gvoždje kruto«.

što drugim riječima Preradović veli, govoreći nemiloj Kobi, da mu je srce već do mozga ispila (str. 142.), a u Kranjčevićevu »Prvom grijehu« veli Lucifer Adamu:

»Hej, kad ti, d'jete, prodje čar,
Kad nasitiš se slasti
I Eden bude stara stvar,
Izgubit ćeš i ti žar,
U dosadu ćeš pasti!«

Pa opet malo dalje

Ti ljubnu cv'jet, al ja mu kušah slast
I ljubi danas, sutra ljubi,
Pa utrnu ti, d'jete, zubi,
I sve ti bude jedno isto!

Čuvstva valja dobro razlikovati od osjeta. Uzrokovani izvanjskim podražajem dovode nam osjeti uvijek neki sadržaj do svijesti, čuvstva pak odredjuju tomu sadržaju vrijednost za ostali sadržaj duše i mjesto

u njemu. Osjeti su objektivna, čuvstva subjektivna stanja duše.[1]

Mati slasti, raskošnog života,
Sloboda se ne ziba na valih,
Tvrdi kamen njojzi je podglavlje,
Velebit je grdni naša zipka,
Tvrda su mu, kô što sam je, *djeca.*

Da zdravlje ugodna čuvstva povisuje, a bolest da ih potiskuje, te prevladaju neugodna, svakomu je poznato; na ljudske grudi sve to djeluje, te u njima svagda druge »talasaju ćudi« (Bogović III. 195). I doba djeluje na ćud. »Naivnost dječje dobi, idealnost neka i sklonost na sanjarsku melankoliju pa uz to brza promjena u čuvstvovanju mladića prema stalnosti ćućenja u odrasla muža, poznate su činjenice«. Mladost je vesela, ona je nezasitno gladna, jer joj se u duši svaki čas druge želje rode, a ipak je bezbrižna, navikla, da joj drugi ispunjaju, što zaželi.

---

[1] Za to valja i u terminologiji razlikovati osjećanje od čuvstvovanja. Prigovara se tomu, da narod ne razlikuje toga, upotrebljavajući jedan i drugi izraz za obadvije one vrste psihičkih činjenica, ali zar moramo iz narodnoga govora i nerazlučene nejasne pojmove primiti? I kod Nijemaca se u običnom govoru ne razlikuje „Empfindung" i „Gefühl", pa ipak je *znanstvena literatura* razlučila te riječi i njihove pojmove, a i danas ih luči.

»Dok smo još mladi, *veselja ima*
Kuda god koji krene očima,
Nikakva briga još nas ne tare,
Brige su samo za ljude stare,
Veselo za to, veselo svi!

Takovo je »veselje mladosti« (Preradović str. 17.). Starost je »zasićeno jadna«, događjaji sadašnjosti ne zanimaju je, te voli da se duhom prenese u prošlost, a kadgod se i na budućnost osvrne. Razlika ćudi stoji i do spola. Žene su, što se živčanoga i u opće tjelesnoga ustroja tiče, nježnije i s toga podražljivije, za to i u njih preteže čuvstvo, te je i psihičko ustrojstvo njihovo nježnije: sav njihov život je u čuvstvu. On se u ljubavi usredotočuje, a sreća im je jedini i najviši cilj. I upravo na toj pretežnosti čuvstva osniva se ona nestalnost žena.

»Ako gradiš na njihovu milost,
To je sunce nestalnoga neba,
Koje danom deset put se mijenja.
Dok se svijetli, sunčati se treba,
Za trenutak — budi mi uvjeren —
Zastrto je sve opet oblacim«.

(Demeter). Kao što muža odredjena životna osnova vodi, tako žene vodi promjenljivi elemenat, čuvstvo. U koliko su razlike ćudi uvjetovane razlikama živčanoga ustrojstva, zovemo ih *temperamentima*. U sangvinika

preteže veselost, on ne očajava i sve lako shvata. Jer

Sve što udes razvaljuje,
Lako on i opet sklapa,
Dok je tebe, bit će svega,
Dok je glava, bit će kapa.

(Preradović str. 23.). Za to on i slijedi načelo:

Veseli se, dok uzroka nemaš
Da tuguješ, jer se brzo mijenja
Dan sa noću u životu našem.

(Bogović.) Ništa ga se ne doima »duboko«, jer ga se gotovo sve doima jednako i lako; smuti li ga što, samo je na čas, jer je promjena stanja u duši njegovoj laka, brza.

U zanosa prvom času
Prihvatiti gvoždje vrelo,
I očajno pred olujom
Junačko si pognut čelo —

to je slavenski teperamenat (Hranilović str. 66.). Melankolik opet naginje na sjetu, kolerik na žestinu i otpor, flegmatik — gotovo reći — ni na što, otud i razlike u ćudi.

Od ovoga uobičajenoga tijeka čuvstava razlikujemo promjene ćudi, koje zovemo *raspoloženjima*. U istoga se naime čovjeka može promijeniti cjelokupni sadržaj

ćudi, što je lijepo izrazio Šenoa u pjesmi: »Ah katkad mi je bilo« . . . (str. 48.) Medju uzroke, koji ovako mijenjajući utječu na ćud ljudsku, spada vrijeme. Kako je drukčije »pri duši« čovjeku, kad je nebo vedro, kad se sunce kao da smiješi zemlji i opet kad se mutni oblaci nadviju, te čovjek gleda

„*Mutnim okom*
Po širokom
Rasplakanom svijetu tom«.

jer

»Priroda se uvijek prima
Našeg srca.
U njem zrca
Jasnost svoju i svoj mrak«.

(Preradović str. 22.). *I godišnje doba djeluje na ćud.* Proljeće nas napunja nadom

»Svi smo (kao) s nova procvjetali
A s radosti svakom grud se širi.

(Šenoa), dok nas »sjetna jesen« nekom čežnjom napunja, kao za nečim izgubljenim, nedostižnim, kako je to čuvstvo izraženo lijepo u Šenoinoj pjesmi: »Oj vi magle, bijele magle« . . . I zabrinutima nas čini, te u jeseni

»Svud brižljivost i skrb neka
Vidi se po prirodi,

Sve od travke do čovjeka
Brižna jesen zabrini.

(Preradović str. 144.)[1] Slično djeluje na ćud našu *jutro* i *večer*.

Danak nosi radost svakom božjem stvoru,
Oživljuje trenom dolinu i goru.

(Harambašić), ali i ljudsko srce oživljuje napunjajući ga veseljem i radošću:

Kad sunce zirne iz brda
Pa dan se radja nov,
Kad zagrije se zemlja tvrda
Na božji blagoslov,
E onda duše dobre — svete
Put neba šalju pjev
Za novi dan
I sunčan ogrijev«.

(Kranjčević).[2] Već razlika izmedju svjetla i tmine znatno djeluje na ćud. Svjetlo osobito sunčano — jest kao neki simbol života, mrak je simbol smrti, zla. Za to nam i jest »bez sunca danak vir bez vode« (Šenoa), dok opet sunčano svjetlo »brda sjetna, kao starost bez mladjahne vatre«, pomladjuje (Botić str. 114.) Čovjek voli svjetlo, zazire od tmine, za to mu tmina ćud napunja tugom. S toga i velimo ugodnim danima

[1] Ispor. Arnold: Pj. str. 28. Preradović str. 289.
[2] Ispor. Marković: Pj. str. 122.

»bijeli jasni uspomenom sveti«, dok su žalosni, tužni »crnim pismenima u našoj zapisani pameti« (Preradović str. 290.). Što je tužno, velimo, da je crno — (crna udovica, crni danak, crni svijet, pa i »crne misli, crne i zlokužne):[1] Tmina, dakle i crna boja ujedno je i znak zla. (Isp. »crno je nebo kao strašan grijeh« Marković. Za to se i veli n. pr. crna duša, crna izdajica). Upravo, jer od tmine zaziremo, razumljivo je, zašto nas zvjezdato nebo više veseli nego tamna noć. Dok nas dan i jutro veseljem napunja, budi u nama večer neku sjetu,[2] neku čežnju i napunja nas kadgod elegičnim čuvstvom. Sav ovaj utjecaj večeri na ćud lijepo je prikazan u ovoj Arnoldovoj pjesmi (str. 89.):

»Na zapadu s tiha sunce dogorijeva,
S modrinom neba rumen mu se slijeva,
A u moru čarnih, nebesnijeh boja —
Kao kaplja tone svaka misô moja.

Ne znam ni sam zašto — al mi je pri duši
Ko da mi se teško tijelo u grob sruši, —

[1] Ispor. i riječi Botićeve, kad za Bačića veli:

„U licu je nešto potamnio,
Potamnio kao crni oblak".

[2] Ispor. Kranjčevićeve riječi:

Tajna večer — topli osjećaji
Lagan vjetrić — suhi uzdisaji.

A ja letim nekud beskrajnim svemirom
I uživam jednom rajsku sreću s mirom.

Pomisli naše i tijek njihov takodjer utječu na ćud, budući da su u svezi s čuvstvima.[1] Jačina, sadržaj i ritam u mijenjanju pomisli odlučuje i o nastanku raznih čuvstava. Pjesnik upravo služeći se sad bržim sad polaganijim ritmom djeluje na ćud našu. Polagani ritam kao da zadržaje tijek naših misli, pa nam se čini turoban, miran, ali u svojemu miru kadgod veličanstven, uzvišen. Brzim se ritmom služi pjesnik opisujući stanja duševna, kod kojih je izmjena nagla, u prvom redu veselje,[2] oduševljenje, te nam se taj ritam čini veseo, lagan, ali i zabrinutost[3] i

[1] Za to se kaže; *tužne* misli, *mučne* njega obuzeše misli. Ispor. Botić: „Žalosnu je glavu oborio" ili „Pa je stala pa je promišljala — S mislima je sjetno uzdisala".

[2] Ispor. Šenoa-Badalić str. 144.

[3] Ispor. Šenoa: „Kugina kuća", gdje se opisuje zabrinutost i strah Jelin kad se kući vraća. Želeći pokazati, kako ju „goni strava", ne zadržaje nas opisujući, nego veli tek:

Kuća sama —
Svud je tama,
„Rade!"
Glasa ne imade.
„Sinko!" vikne sad na vrati,
Al joj jeka „sinko!" vrati.

I samima kao da nam se živci tresu i sami želimo, da što prije doznamo za sudbinu njegovu, te bi nas dulji opis ozlovoljio, jer bi nam zadržavao tijek

strah. I za *događjaje* izvanje, koji se naglo zbivaju, služi se pjesnik njime.[1]

Koliko o tijeku pomisli ovisi naše raspoloženje, vidi se u duševnim stanjima, što se zovu: *zabava* i *dosada*. Jedno je čuvstvo ugode, drugo neugode: ono prvo nastaje otud, što je izmjena naših duševnih stanja laka, dosta brza i nespriječena, ali ipak takova, da našu pažnju neprestano svraća na ono, što će tek doći; ono drugo pak nastaje otud, što nam se bilo kako tijek misli sprečava ili oteščaje i prekida. Otud i dolazi, da nam u zabavi vrijeme brzo prolazi, jer živimo uvijek u sadanjem času.

»Sretnu hitro čas prolaži,
Tek nesretnu ko puž plazi«.

(Bogović).[2] Za to je

»Promjena je lijek na svijetu
Jadnoj duši svijeh najbolji:
Žudi, spješno da mu leti
Vrijeme, tko je u nevolji.

Koga od dnevi brige muče,
Tomu noćca pokoj nosi:

misli. Ovako nam ga pospješuje, ali ujedno i pobudjuje u nas ono čuvstvo neugode, što ga imademo kod razočaranja.

[1] Ispor. „Kugina kuća" riječi, kojima kuma kuga izriče, što je, i malo kasnije opis njena djela.

[2] Ispor. Marković: Kohan i Vlasta strana 33. Šenoa-Badalić str. 69. Arnold str. 78.

a pak noćne koga skuće
skrbi, od dana lijeka prosi.

(Osman 15, 1—8.) Promijeni li se tijek misli ili dobiju drugi smjer, mijenjaju se i čuvstva, a s njome nastaje i u ćudi promjena. Na tom se osniva moć riječi, kojom je moguće čovjeka oduševiti, raspaliti, ali i bijes mu utažiti ili tugu ublažiti. Za Crnogorce veli Mažuranić (Smrt Smail-age stih 414. i d.), da su *„razboljeni blagom riječi starca blaga“*, i

»Jaganjci su rek bi tihi,
Što bijahu gorski lavi.
Taka čuda božja riječ pravi«.

Uz neke pomisli vežu se odredjena čuvstva, te i reproducirane ista čuvstva pobudjuju. Da se uz »zlatne« uspomene vežu čuvstva, bilo je već govora, ali se čuvstva vežu u opće uz tvorevine reprodukcije. Duhovita metafora ili uspjela dosjetka nas razveseljuje, a i oštar i jaki ritam djeluje upravo na tijek pomisli naših, pa i na ćud našu. Kolikim ćarom nam fantazija mladost ili udaljene, ali mile krajeve obavija, ili u kako lijepom svjetlu nam pokojnike prikazuje! Ona čini, te je zemlja i kršovita, rodjenomu sinku »zlatna«, za nj »ljepše na svijetu ne ima , za nj »draže na svijetu ne ima«. Ona

je, koja nam prirodu oduhovljuje, oživljuje čineći nam ju tako srodnijom, bližom, razumljivijom. I što neka stvar u nas više pomisli pobudjuje, što više »našu maštu potiče«, to je većemu broju čuvstava izvorom. Lijepo je ocrtao u pjesmi »U oči blagdana« Preradović »preslatke slutnje san«, što u svih srca prima se, jer zanima sve, dojdući svečan dan«, a Badalić (Izabr. pj. str. 150. 151. 153.) dojam »velikoga tjedna«: kojega svečana tišina nekako nujnom prikazuje prirodu, »čednu pokornicu, a i čovjek »zamišljen stoji pred životnom tajnom, čudnom željom goreći: »čas ga nada diže, čas ga sumnja mori«.[1] Na mašti s njom spojenim čuvstvima osniva se i djelovanje simbola na ćud našu. Lijepo je to prikazano u pjesmi Hranilovićevoj »Zlatan krst« (Pj. str. 137.). »Menschen mit lahmer Phantasie« — pravo kaže Nahlowsky — sind darum inniger, lange nachklingender Gefühle bar».

Čuvstva nijesu samo u svezi s pomislima, nego i potpomažn njihov tijek i reprodukciju. Vrlo često upravo, ona odlučuju koja će se od pomisli asociiranih s nekom drugom dići u svijest, ona odlučuje dajući

[1] Ispor. Arnold: Pj. str. 116. „Na veliki petak". Ispor. i „Dan je dušâ" str. 105.

pomislima jednima veću, drugima manju vrijednost i o tom, koja će se u opće od njih u svijest dići. Razumljivo je, da će pomisli, koje za naš »ja« veću vrijednost imadu, sve ostale nadvladati. Tako valja razumjeti i riječi Botićeve, kad kaže:

»Al se Petru sve mete po glavi,
Badava mi ne će da vjeruje,
Što je njemu poručila Mejra,
Kako će ga Turci dočekati,
Iz busije noćas pogubiti.

(Pjesme str. 277.). Pomisao na pogibelj, što mu prema iskazu Mejrinomu prijeti, ne mogaše mu biti ravnodušna, pa mu se za to i »mete po glavi«. Još jasnije govori pjesnik (str. 216.), kad opisuje, kako se duboko u srce usjekla Petru uvreda kneza Albertija. Petar

Grdnu nosi na svom srcu ranu,
Nit šta misli, nit mu se što hoće.
Već jauče, *rani odgovara*,
Slijep bježi, kud ga rana vuče,

dok se pred njim otvorilo samotno polje, a nad njim žarko pripeklo sunce,

Tišina ga smrtna ogrlila
Samoća ga pusta poljubila,
Pa se preda vatri, da ga mori,
A vatra ga i davi i mori;
A njegovom srcu ranjenome

I njegovoj mašti ugrijanoj
Pristupaju misli svakojake.

Ne zna im se ni broja ni kraja, ali medju njima

Jedna miso krvava, bijesna
Nož u ruci, a pjenu na ustma
Škripa zubim', a podmuklo viče:
»Osvetit se!«

Ali kako god želja za osvetom u njemu te misli budi, pomisao na Jelku budi u njem drugu pomisao sjetnu i žalosnu, pa se tako razne »misli i metu i roje oko mašte i Petrova *srca*«. Stojeći pod utjecajem čuvstva izražuje pjesmom pjesnik

»Sve što veseli i uznosi dušu, sve što no srce
Tješi i blaži, tä sve što je čovjeku milo i sveto«

ali kaogod što pčele, kad se roje, zujeći amo tamo lijeću, a ipak se oko matice kupe, tako

— i pjesmice naše, kružeć širokim krugom
Vazda se svraćahu ipak do jedne matice samo,
Hrvatske majke naše —

Ljubav prema domovini uvijek im svraća misli na se, da misleći na nju njenu pjevaju

slavu. (Badalić str. 21.).[1] Da na maštanje utječu čuvstva, već je i spomenuto. Ona su, koja u prvom redu čine razliku izmedju idealiste i realiste. Idealista je — kako se veli — čovjek, koji *srcem* misli. Na njima se osniva i oduševljenje i zanesenost, koja je u umjetnosti od velike važnosti. Lijep primjer utjecaja čuvstva na maštanje nalazi se u Markovića (Pj. str. 137.). Opisavši ponajprije blagu večer, koja se dojmila duše Brunove, pobudivši u njega neku sjetnu čeznju, nastavlja pjesnik:

Zanesen Brunov duh se zemlji ote,
I u vasmira bezmjerje se baci.
S neutolnom *spoznanja žednom strašću*
Na žarke mašte neboplovnom brodu
Beskrajnom odsvud kružena prepašću
Polijeće duša kraju nedohodu,
Gdje tantalovske svoje čežnje metu
Dokučit mnije u zanosu svetu.[2]

Raspoloženja su jedna vesela, vedra, a druga turobna, „mutna“. Ona prva nastaju, kad nam je vitalno (životno) osjećanje zadovoljeno, kad nam je tijek predodžbi nespriječen i dosta brz i kad nas obuzimlje veselje za kretnje i rad. Čovjek je — veli

[1] Ispor. Nemčić: Lepiri VIII.

[2] Ispor. Arnold str. 67. „Kad za noći stanem tije“. Harambašić: str. 17. „Na oazi II.“

se — dobre volje. Ovakovo je raspoloženje izvor mnogim afektima, koji se zovu aktivni: radosti, obijesti, raskalašnosti, srčanosti. Drugda je opet čovjek, što no se veli, zle volje. Ovakovomu je raspoloženju uzrok bilo u tom, što nije zadovoljeno životnom osjećanju, bilo u spriječenomu ili isprekidanom tijeku predodžbi:

Srce nema svoje veselosti,
Nema pamet reda ni spokojstva,
No je srce ranam' ozl'jedjeno,
A *misli su mutne iskrštene*«

(Botić Pj. str. 106.). Samosvijest je u nas oslabljena, a nemamo ni veselja za rad ni za kretanje. Više puta je »duše mirni sklad« (Arnold) poremećen za to, što se od mnogih predodžbenih redova nijedan ne ističe, »ni jedan se elemenat ne uzdrži toliko, da bi svijest o njemu bila jasna, a ipak se svi medjusobno jedni potpomažu, a drugi sprečavaju«. Otud i neugoda: čovjeku je čudno pri duši, tjeskobno, »srce muklo progovara« (Botić), a čovjek u njem sve nejasno sluti. Često biva, te

»Neka *mutna nepoznana* strana,
Neka tamna i zlokobna slutnja
Kano mora na srcu mu leži«.

(Botić: Pj. str. 88.). Ne samo misli

nego i težnje naše kadgod su ovako nejasne, čovjek teži, a ne zna pravo za čim, tek se u njem očituje ta sila; spriječen u oživotvorenju njenom i videći se nemoćan, upada u svom *čeznuću* čovjek u neku *sjetu*. Ocrtano je to stanje lijepo u Harambašića, kad (Pj. str. 17.) veli:

»Al tijesna mi je *tijesna* izba mala,
Ko *tijesne prsi* što su srcu mom,
Ko beduinu što je tijesna mala,
Kad rob se u njoj rve s' srećom zlom.
I čudno mi je oko srca mlada,
Zadušljiv mi je u toj izbi zrak.
A vani raj je, bulbul pjesme sklada,
Oj, van me mami mjesečine trak,
Čeznuće tajno dušu mi potresa,
I ja bih plako, da me nije sram!

I dogadjaji u svijetu i sav tijek života s izgledom u budućnost, sa mišlju na oživotvorenje ideala, uzrokom je, te u nas nastaje neko ovako čudno raspoloženje, te nas nešto vuče, riješiti bi se rada svega, što nam smeta najljepšim ciljevima života, ali tek rijetkima je dano, da im se duša

»Pjesmom digne u nebeske visi
Tuj u moru zvjezdanijeh zraka
Okupa se čisto nalik čedu . . .
Pa kad sidje, iznova je jaka:
Snosit na čas tu zemaljsku bijedu«.

*

(Arnold: uvodna pjesma). I ovakovo turobno raspoloženje izvor je mnogim afektima, ali *pasivnima*, kao: tjeskobi, tuzi, brizi, strahu, očaju.

Znatno je kod raspoloženja to, da utječu znatno na sav duševni život, tako te i nehotice sve, što nam se za njihova trajanja dogodi, manje više u njihovu svjetlu gledamo. Psihologijska ova činjenica izražena je u riječima Preradovićevim:

»Obuzme me tuga neka,
Te u svoju
Crnu boju
Zavije mi cio svijet«.

Jedan i isti dogadjaj može nas se prema raspoloženju razno dojmiti. Ako i nijesu raspoloženja trajna stanja ćudi, mogu neku trajnost imati. Naglo neopravdano mijenjanje jednoga raspoloženja u drugo, zove se hirovitošću, a čovjek, komu je ćud tako promjenljiva, zove se ćudljiv, hirovit, mušičav. Primjer takova čovjeka je Petar Bačić, o komu majka, govoreći Kati veli:

»Moj sin Petar čudan ti je momak,
Lako njega razumjeti nije
Nit je lako ćud mu uhvatiti.
U njega su neke tamne misli,
U njega je neka crna sjeta.

Pa ga mori, da umori živa;
A nekad mu za mala prispije,
Te se smije, te se razgovara,
I miluje svoju staru majku.
— — — — — — — —
U sobici nekad samcat čami,
Gdje osvane, tude i omrkne,
Nekad ode, nekad se zadocni;
Kad je svakog strah kod svoje kuće«.

(Botić str. 205.). »Gdje ovakova hirovitost dulje potraje, znak je manje više bolesna stanja, bilo u simpatičkom, bilo u cerebralnomu živčanom sustavu«.

Najtrajnija su stanja ćudi, koja imadu svoj izvor u tempramentu i individualnim životnim prilikama. Trajnost njihova čini, te se ne rijetko domognu i premoći nad cijelim duševnim životom. Jedan se rodio, što no vele, pod sretnom zvijezdom, sreća ga prati na svakom koraku, sve mu uspije, on poluči ciljeve, što ih je sebi stavio. Razumljivo je, da će sve to djelovati i na ćud njegovu, te će u ružičastomu svjetlu gledati svijet. Ako je uz to i toliko sretan, da nije nikad osjetio težinu životne borbe, bit će nazori njegovi o svijetu i životu *optimistični*. Drugi opet »širom svijeta pune trnja nalazi pute, a kraj puta vrebaju zasjednice zmije ljute. Širom svijeta bjesni bura, bruje gromi,

i smjelu orlu iznenada s neba strijela krila lomi. (Šenoa str. 53.). Mnogi je pregnuo

»Sterat svijetom krila,
Zlatna krila Titanova«.

Ali mu ih slomi sila, prijeka sudba. I svjetlo njegovih ideala trne, t. j. bljednu zvijezde njegove (str. 48.). Napokon za se veli

Bezdno mi je moja duša,
Pusto bezdno i duboko
Mrak u bezdnu, mrak u duši
Zaman ište svjetla oko —

(str. 52.). Mnogomu se svijet čini »šara bajka«, a kad životna borba nastane, i

»vaj se vaju svedjer nizô
A putem raslo trnje mjesto cvijeća«,

onda mu se sruši na čelo, crnolikijeh briga teško breme. Za ljubav prijekor prima, pa mora da posumnja, da u svijetu pravde ima i paklen jad mu struje žiće cijelo, a srce mrazno sledi mu zima. Očaljiv bježi, luta tražeći mira sijelo i mora da — klone. (Arnold: Ljudeviti str. 13. 14.).

»Gine često ljubav, vjera,
Ginu mnogi ideali,
Samo nada, pusta nada
Uv'jek jošte srca gali«.

(Kranjčević str. 108.). Kroz nju mu se ipak mili život. I kad mu zavri od gnjeva srce, videći, gdje mu zlobnik gazi pravo, proklinje svijet i reče Bogu: »Čovjek živ je djavo!« A onda opet veli:

»Poletih domu: klikću mila djeca;
U angjelića zlatnih zagrljaju.
Tvrd kamen kletva cvao bijelim cvijetom,
I rekoh Bogu: hvala na tom raju!«

(Šenoa str. 54. »Raj i pako« ispor. i svršetak Arnoldove pjesme: Ljudeviti str. 15.). I sretan, komu bar

jedna drhće zvijezda
Povrh tmastih, pustih stijena.
A komu je korov svjetski
Zagušio miris nade,
Pa mu srce pusto stoji,
Pa ni suza ne imade,
Već propada dublje, dublje,

za toga je život »besmislena tragedija« (Kranjčević str. 108.)[1]

Koliko čuvstva i ćud utječu na volju i na razvoj etičkoga značaja, spomenut će se kasnije.

[1] Ispor. Šenoa str. 49. „Grad na oblaku" i str. 57. „Ah provuci . . ."

10. Afekti (razdražice).

Dok god stanja u svijesti našoj teku uobičajenim tijekom ili izmedju njih vlada potpuno ravnovjesje, dotle imamo *spokojnu ćud*. U promjenama ćudi, koje nazvasmo raspoloženjima, mijenja se doduše smjer, kojim stanja teku, ali ona ne poremećuju ravnovjesja duševnih stanja. Ali kad se ovo poremeti — bilo, što se pospješi tijek stanja duševnih bilo što se oslabi — onda se kaže, da je čovjek u afektu. Afekat je dakle promjena uobičajena tijeka unutrašnjih stanja, u kratko: *afekat je poremetnja ćudi*.

Razdražice, kako bismo hrvatski nazvali afekte, ne valja držati pojačanim čuvstvima. Potječući doduše iz njih postaju uslijed jaka utjecaja na tijek pomisli naših, postanje im je nenadano, naglo, te se čini, kao da je neposredovano. Upravo im je za to uzrok uvijek neki nenadani zamjećaj ili nova, nenadana pomisao, koja je od tolike snage, da silovito promijeni sav sadržaj duše. Lijep je tomu primjer prizor, kad Novica Crnogorcima dolazi: Riječ božja učini jaganjcima njih, »što bijahu gorski lavi«. Ali u to se ukaza pred očima *krotke* čete Novica, krvnik kleti, i nenadana pojava njegova djelovala je na njih,

Ter sto ruku za sto noža
U jedan se časak maša,

kao da je htio pjesnik reći: nestalo je u njih krotke ćudi, u jedan čas im sve vratila divlja, okrutna, osvetljiva ćud:

Čudno biće! Sto srdaca
Od nebesa svratit vrijedno,
I sto volja što ushtije,
Sve razorit ono jedno!

(Smrt Smailage stih 419.). — Bačić dodje, da isprosi Jelicu. I sve ga je knez slušao, ni makao se nije, dok Jelice spomenuo nije.

Al kad Petar Jelicu spomenu,
Za čas se je kneže okamenio,
A kad poče k sebi dolaziti,
Rukama se za kosu primio,
Na svom stolcu živ se uzmučio,
Pa je starac na noge skočio —

Osvojio ga bijes, »hoće Petra da požderе«, gdje se prosjak usudio njegovu tražiti kćer. Raspalio se, »cići, vrišti, dovikuje sluga«, da ga na mrtvo izbiju, kako će mu prisjesti lude želje. »Luda želja« Petrova tako ga je presenetila, te se za čas *skamenio* (pasivni afekat), a kad se malo

osvijestio prevlada u njem bijes (aktivni afekat)[1].

Utjecaj što ga novi zamjećaj ili nova pomisao na sav duševni sadržaj vrši, jednak je onomu, što ga manja masa velike brzine može proizvesti udarivši o veću masu, koja miruje. Novi je zamjećaj kao udarac, koji poremeti ravnovesje svih ostalih stanja svijesti, pa za to *afekat u prvom času ima značaj iznenadjenja ili preneraženja.*

Razdražice su uvijek u svezi s promjenama u tijelu. Od jada čovjek pocrveni (»u njeg višnja — boja udarila« veli se u nar. pj.) ili »plane kao oganj živi (N. pj.), od strâ dršće, ukoči se ili poblijedi[2]. Stid mu tjera krv u obraze, a brige mu »ispod čela sjede«. (Kranjčević). Vrlo jake razdra-

[1] Botić str. 214. ispor. Kohan i Vlasta str. 9. Kad Kruvoj svjetuje savez s Nijemcima, Kohan plane. — Riječi njegove tako su nenadano došle Kruvoju, te — djelujući na uj kao novi zamjećaj — uzrokovaše u njega i opet afekat (str. 11.) i to ponajprije ga „poraze", on poblijedi,

Iz srca gorak proli mu se jed,
A oči tamne krv mu zalijala —

a za čas kasnije „skoči, otkri lica divlji žar". Ispor. i kasnije str. 14. 15. kako pjesnik opisuje duševno stanje Kohanovo, kad preda nj Kruvoj Vlastu dovede i kad mu reče: „Riječ jedna tvoja — Vlastin bit će grob!".

[2] Ispor. Arnold str. 28. 55. Botić str. 64. 258. Marković: „A usnice mu zadrhtale b'jesom, kô oblak pre neg' božjim plane trijesom".

žice mogu i smrt uzrokovati[1]. Promjene, što od njih u tijelu nastaju, djeluju i opet na dušu. »Duša najprije potrese tijelom, ali se ovo ne umiri odmah, nego utječući sad na dušu ne dâ, da se odmah uspostavi naravno stanje i djelovanje. Za to se afekti na mahove vraćaju, pa ne koriste ni savjeti ni nagovor, dok još traje razdraženost organizma«. Afekat traži, da se očituje, a onda može i da prestane. U toj činjenici leži uzrok, zašto se veli, da plač tugu olakšava.

Kad smo u afektu, gubimo mirnu rasudbu, te u njem često radimo baš protivno, nego li bi trebalo. U srdžbi se čovjek »zaboravi«, te čini mnogo, za što se kasnije kaje, a u strahu želeći izbjeći propasti upravo u nju srće. Za to se s pravom nazivlje (u Osmanu 18. 37—44.) bijes *nesvijesnim*, jer čovjek »bez obzira srne«, kud ga on potiče, a (Botić str. 57.) za Aliju se veli:

> Od jara mu pamet potamnjela.
> Jarost mu je pamet polokala,

ili za Adela:

> Planu vatra Adelu na licu,
> Ščaše pamet da mu se pomrsi.

[1] Primjer tomu: Preradović: Mujezin str. 79. Dežman Izabr. spisi str. 57. — Za to se i kaže: pući od jada — „Mal ne puče od jada teškoga". N. pj.

Osobito je lijep primjer afekta u Mažuranića (Smrt Smail age: Harač). Opisuje se, kako aga »spodbi rukom džilit ljuti« uputivši ga k prvoj vlaškoj glavi, ali nesreća htjede, te »mješte janjca mrka kosnu vuka«. S neuspjeha toga: »planu aga kano plamen živi«, a još više s toga, što ćuti i zna, da je

Sramota takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitunt se, ne pogodit cilja,
Kamo l' slijepit mješte raje Turske,
Kamo l' da mu zlorad krst se smije —

Za to »planu aga kano plamen živi«, pa doziva sluge svoje, da zaigraju poljem ravnim, da vidi kako krsti trče, — na njima će tako da iskali gnjev svoj, da »gnjevno svoje pase oko« (stih 536. i d.). Ali kako je raspaljen, razdraženo tijelo ne može da se primiri, kad se opet sjeti uspjeha svoga, pa kad se sjeti, da će mu se »zlorad krst« smijati, »*bijes mu druzijem udvojio bijesom*« i

Planu opet kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitunt se ne pogodit cilja,
Kamo l' slijepit mješte raje Turke,
Kamo l' da mu zlorad krst se smije.

(st. 743.). A kako tek u njemu sve vrije! A izraz lica kakav mu je?

Ispod čalme čelo vedro
Namrštio mrskam' tamnim,
A junačko pod njim oko
Kô pramenom od oblaka
Namrčio, tere mukom muči.

(stih 895.). Misli misli svakojake, a kad mu se s razdraženosti u tijelu opet misao navrati na ono, što ga je toliko razdražilo,

A pak planu kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača.

Upravo opetovanjem istih rijeći pjesnik je lijepo prikazao, kako se afekat na časove javlja. — Ali kad aga spazi gusle, »stuknu malo bijes kruti, a usladi krv se gorka«, — afekat je opet popustio na čas, i što krvi žedj bješe prije,

»Tad postade pjesme žedja.

I zapjeva mu Bauk, a u njega se javi opet afekat:

Tko je u agu, a ne u pjevača
Pogled upro, taj mogaše
Na licu mu poznat jade,
Boli, srdžbe, gnjeve, bijese,
I stotinu inijeh srda
Ponositu štono u srcu
Na ćuh svaki bruke i ruga
Krvavijem nokti gnijezdo riju«.

(st. 988. i d.) Pjesma je u njem pobudila afekat, koji je nastao s povrijedjena ponosa, — ta sramota mu je: kupit harač, ne skupit harača, džilitunt se ne pogodit cilja. — To je ona »*gorka bruka*«, što mu je u srcu ostavila duboki trag, te na *ćuh njezin svaki* »Krvav plamen bukne gnjevnu u srcu suproć raji crnoj«. On hoće da »izgladi gorkoj bruci trage«, da sačuva usponenu čistu, pa za to

Gvoždja, otrov, konop, uže,
Palu, oganj, kolac grozni,
Ulje, vrelo i sto muka
U čas jedan junak smišlja —

Pomisao na sramotu ona je misao, koja »krvavijem nokti« u njem rije. Ali nam pjesnik opisuje i izražaj afekta na njegovu licu:

Na obrve crn mu oblak sjeda;
Plamte oči poput ognja živa
Crljen plamen uz obraz mu liže
Strašniem biesom nozdrve se šire;
A na usti ispod pjene biele,
Groza, paklen izraz stade,
Ko da veli: raja nek propade,
Samo pjesni čuvat se valjade.

Tuj je afekat postigao visinu svoju. U to Bauk »zadnju riječ izusti«, kako o silniku Rizvan agi slijepac pjeva; »Rdja bješe«,

jednim mahom misao ko munja kroz mozak mu sjeknu plaha. Učini sve, samo čuvaj uspomenu vrijednu! Ova misao učini, te je aga nastojao umiriti svoj bijes, ali uzalud:

Crte licu kroti, tješi, blaži
A po licu sve to jače maše
Srdžbe plamen hoće da se miran
Svietu ukaže, a vas drhće i trepti —

Afekat je došao do tolike visine, te ga nije mogla svladati nikakova pomisao, pa ni ona — na sramotu. Za čas je bio mir — on je kušao, da se svlada, a iza toga dolazi provala afekta:

Pa najposlije gdje golema ijeda
Pred svjedoci sakrit ne uzmognu
Usta i viknu bukteć: »Hazur, momci,
Hazur s krstom, hazur s ljutiem noži
S palom, ognjem, s kolcem, s gvoždjem vrelijem;
Raskivajte sve paklene vlasti!
Ja sam junak, to će pjesma rieti,
K tom' će cilju svi ko žrtve pasti.«

(St. 1024 i d.).

Znamenita je Kantova razdioba afekata u *steničke*, aktivne i *astenične*, pasivne. Oni prvi nastaju tako, da novi zamjećaj dovedavši sa sobom mnoge pomisli svijest pojača a tijek duševnih stanja ubrza. Medju ove spada: *ugodna iznenada, radost, obijest,*

raskalašenost, srčanost, gnjev, divljenje, oduševljenje[1]. Ovako pojačana svijest traži izražaja u jakim kretnjama, akoprem kadgod upravo obratno biva. Od radosti čovjek poskakuje, u srdžbi viče, ali se dogodi, te čovjek od premnogih čuvstava, od velikoga veselja ne smaže riječi[2].

Astenički afekti nastaju, kad novi zamjećaj istisne iz svijesti više sadržaja, nego li ga dovede, pa tako svijest isprazni, a tijek stanje potlačuje. Takovi su afekti: *Neugodno iznenadjenje, prepast, stid, začudjenje, tjeskoba, tuga, briga, plahost, strah, očaj*[3].

Budući da ovi afekti svijest naglo ispražnjuju, to oni čovjeka poništuju, slabe, smetu, te ne zna što bi činio, kadgod i onesvijeste:

Sav protrne u svom srcu Adel,
Pod nogama zemlju ne osjeća,

[1] *Radost:* Botić str. 198. *Obijest* Botić str. 245. *Gnjev:* Marković Pj. str. 135. Kohan i Vlasta str. 11. Šenoa str. 118. 163. 240. Botić 57. 79. Arnold str. 192. 197. 228. Osman str. 18. 37—44.

[2] Ispor. Botić str. 193. Bogović III. 54.

[3] *Prepast i sapanjenost:* N. pj. I. str. 64. stih 178—180. Ispr. „Prepade se vila nagorkinja — pa u strahu izgubi junaštvo". Preradović: Mujezin, Botić str. 99. *Čudjenje:* Botić str. 120. 172. 207 Marković str. 62. *Stid:* Botić 250. *Tuga:* Botić 181. *Zabrinutost:* Harambašić 23. Šenoa: Kugina kuća. *Groza:* Osman III. 325—328. *Briga:* Preradović 61. Kranjčević 16. *Snuždenost i strah:* Smrt Smail-age str. 68—75. Botić 199. *Očaj:* Hranilović 99.

Hladna zraka ne može da dahne,
Crna magla pala mu na oči.

(Botić str. 99.). Stenički pak afekti dušu ojačaju, ohrabruju, napunjajući svijest. (Ispor. Botić str. 198.). Od velike sreće, od radosti čovjek »poludi«,

Mnogo sreće za čovjeka nije
Nit je može čovjek uživati,
Nit je može jadan podnositi,
Već il' mora sreća da popusti,
Ili mora čovjek da poludi.

Afekti su mnogo u svezi s temperamentima: kolerik naginje na gnjev, sangvinik na raspuštenost, obijest i veselje, melankolik na sjetu, snuždenost, zabrinutost. Od strasti se bitno razlikuju. U afektu je čin uvijek nepromišljen, nagao[1], u strasti radi čovjek bar kadgod s promišljanjem. Afekat oduzimlje na čas slobodu volje, strast je trajno ukida, za to ona i jest nećudoredna, dok afekat može i ćudoredan biti. Kad Kohan usplamti protiv Kruvoja, što hoće da izda rod mu Nijemcima, veli za nj pjesnik:

On skočiv stoji *kano više biće*
Razjaren genij, raj što mačem čuva,
Il' sunce, što kroz crne magle sviće,

[1] Ispor.: Uzavreti, prekipjeti kao malen lončić (Botić).

Po licu srdna bljedoća mu s'jeva,
Grud nadima se, *svet ju jar* razgr'jeva.

Svetim nazivlje pjesnik (Kohan i Vlasta str. 91 dakle jar Kohanov, kad brani dom svoj. Takav plemeniti afekat opisuje se u *Smrti* (str. 163. ispor. i str. 118), kad na riječi bana Balaše, da jedan samo zakon biti mora, a taj da je careva volja, biskup Vrhovac odvraća:

»Mora, bane? Vladičine oči,
Zabljesnule kao božji plamen,
O stol lupi šakom, da iskoči
Iz prstena dragog drag mu kamen.
Mora, bane? Nikad ne će to:
Vivat, vivat constitutio!«

Obično se drži, gdje je mnogo afekta, malo je strasti, ali su opet afekti i strasti u toliko u svezi, što su one izvor afektima. Ako pak ima i plemenitih afekata, ili bolje rekavši afekata, koji nastaju iz plemenitih motiva, i oni oduzimlju, makar i na čas, čovjeku mirnu nepristranu rasudbu, pa ih valja što više obuzdati. Tako će moći postići pravi duševni mir, s kojim je u svezi čuvstvo snage, ali i čuvstvo ravnovjesja svih sila, te ga ništa ne će iz toga ravnovjesja maknuti, sve njegove težnje i sve djelovanje bit će u skladu s razumnim životnim ciljem: blagota

vlastita i sudjelovanje na blagoti i čovječanstva u opće. Pa ako u kojem času i prevlada gnjev ili srdžba u nj, doskora se i opet vraća »harmonija duše«, kao u glazbi što se časoviti nesklad tim ljepše razrješuje u sklad.

11. Oduhovljenje.

U izvanjskom svijetu postoji tek gibanje, svi pak predikati, što mu ih pridajemo, stanja su naše duše. U nj smještamo osjete i pomisli, u nj smještamo čuvstva i težnje, te nije više mrtva priroda, koja nas okružuje. Puna je života, jer je duša naša živom čini i — smještajući u nju stanja svoja — oduhovljuje. Kad pjesnik (Botić str. 3.) za Skadar veli:

»Oko njega *veseli* brežuljci
U kolo se divno uhvatili,
A nad njime sunce mi se *smije*,
Oko Skadra *veselo* se vije«,

svaki zna, da brežuljci postaju »veselima« tek kroz to, što bude u *čovjeka veselje*, kad ih gleda. Nijedna pojava prirode nije nam spoznatljiva tako kao stanja duše naše, jedino čovjek razumljiv je čovjeku. Što dakle bolje razumjeti hoće, prikazuje si *antropo-*

morfno, tražeći stvarima sličnost sa sobom, sa svojim tijelom, ili prikazuje *antropopatično* pridijevajući im svoja stanja, oduhovljujući ih sa ljudskoga stanovišta. Botić malo dalje opet veli za Skadar:

Opaso se tvrdijem bedemom
Kano hrabar junak pripašajem,
Kad dušmana hoće da dočeka;
A vitijem kulam nakitio
Kano perjem veseo mladoženja.

Ovakovo je shvaćanje antropomorfno, ono prvo je antropopatično. Ovako nam postaje priroda razumljivija, srodnija, te za ljude u opće, za jedne više, za druge manje, vrijedi, što Marković (Pj. str. 109.) za Anku kaže:

Sva priroda joj živa: *stvarcom svakom*
Prosievala bi duša njena bistra
Ko nebrojnom sunčana zraka rosom,
Tvoreći bezbroj silnijeh sunaca.

Sa slašću priprosta si srca slušala bi joj ptica

Sa šumom drvlja, s rominjanjem vodâ,
U vrtu s cvijećem *razgovor* bi znala,
Na nebu zviezde sestricami zvala, —
— — — — — — — — — — —
I lastavica, s gniezda na tle pala,
Zakopala bi u vrt, i kriesnicu
Sred druma našav u svoju sobicu
Zaklonila, da ne zgazi je stado.

Toliku milost k svakom stvorku goji
Da iz oka bi suzu dala rado,
Da njom cvietak pouvehli poji.

Sa svom prirodom njena duša osjeća, čuvstvuje, onako kako i za sužnja veli Marković (Pj. str. 8.), da ga, angjeo njegov, pjesma zemljom svuda prati,

I rose kries i romon vala zlatih,
I sušanj lišća i mil ptičji poj,
I vjetrov zuj i cvieća bujni goj:
To sve sa sužnjem angjeo njegov *brati*
To sve *sa sužnjem zlo i dobro dijeli*,
I s njime plače i s njime se veseli.

Tužna mu se čini priroda, kad je on tužan, vesela, kad je on veseo[1], s njom se raduje, s njome tuguje, i da nema duše naše, koja u vanjštinu izmeće svoja stanja, u prirodi bi vladala pustoš, tišina, mrtvilo. Tek po tomu, što je duša motri, postaje *lijepa*, tek po čovjeku postaje živa i oduhovljena. Svoja stanja pridaje iznajprije srodnim bićima, onda životinjama, napokon i mrtvoj prirodi. Da ona na nas djeluje i u nama budi pomisli s raznim čuvstvima, poznato je, a mi ta stanja njoj pripisujemo. Za to i veli Šenoa (str. 126. i d. Badalić. izd.) za Doricu, koju je obuzela čežnja za veselim

[1] Ispor. Šenoa (Badalićevo izd.) str. 171.

kolom, za zabavom, da joj »tihano« šapuće potok:

»Hodi der, Dorice, tad'
Čuješ li veselo kolo,
Danas je crkveni god.
Ne budi, djevojko, luda,
Podji, Dorice, podj'
Malo još ima slobode,
Sliepa je crna ta noć«.

Gledajući u tamnu noć i slušajući romon potočića, obuzela je čežnja za onom zabavom, — činilo joj se kao da je sva priroda pozivlje onamo. — I usred zabave glas se savjesti javi,

Tužno joj plače
Tankih gusala glas:
»Dorice, gdje ti je duša?
Dorice ode ti spas!«

Tako čovjek u prirodu stavlja želje svoje, te mu se čini, kao da mu ih ona nameće, u njoj čita prijekor svoje savjesti, kao Juda što veli za se:

— »Da svratim kao jednu rieku
Sveg svieta rieke, da kroz dušu teku
Sve šumile bi: Ti si proklet dovjek!«

(Arnold: Pj. str. 217.). Priroda s čovjekom čuvstvuje i prijeti, pa tako pjesnik, opisujući bijes pjanih gostiju Tahovih i njegov i

smijeh njihov i pijev: »Nostra sunt iura, nostra sunt rura!« — opisujući to veli:

»Al užasno kroz noćni mir,
Odzivao se savski vir,
Ozivali se vali plahi:
Vaj Ferko Tahi!«

Kao strašna kletva i kao glas, koji iz daljine dolazeći tešku kaznu svraća na onoga, koga se tiče, tako

Strahovito mu pjeva vir
I ozivlju se vali plahi:
»Vaj Ferko Tahi!«

Priroda ćuti s bijednim seljakom, kojemu sve propada, i kako se on nada, da će stići kazna obijesnu onu čeljad, tako se s njim slaže i opet savski vir, i odzivlju se vali plahi: »Vaj Ferko Tahi!«. Priroda u opće ćuti, osjeća, živi sa čovjekom, pa i kad u borbi za dom umre, ona mu pjeva nadgrobnu pjesmu: »Za dom tek živi, ko je umr'o za nj« (Arnold str. 198.).

Od svih stvari u prirodi govori nam najusrdnije — cvijeće i ruže. Služeći samo idilićnim svrhama ističu u šarenilu svojih boja samo ljepotu i — beskorisnost toliko, te se čini, kao da je priroda, kad ih je stvarala, vrlo lirički raspoložena bila«. Bez osobite kakove svrhe, služeći samo kao ures,

dobiva cvijeće od čovjeka neko osobito značenje.

Viš ko vatra rumeni se ruža:
Ne znači li to ljubav vatrenu?
A to smilje, smilje i kovilje,
Jesi l' ljepše ikada vidjela?
Prostodušje iz njega govori:
A evo ti još i moju mazu
Potočnicu kao nebo modru,
Ona kaže stalnost —

(Demeter: Teuta I. 2. ispor. Botić str. 28.). Za Jelku se veli (Botić str. 188.), da birajući cvijet, ne bira po ljepoti nego *kako srce* hoće

Bielu ružu pram bijelom licu,
Karanfilić pram ljubavi žarkoj,
A ljubicu plavu prama vjeri —

Ovako cvijeće i samo po sebi i po utjecaju što ga na nas boje čine, dobiva neko osobito znamenovanje.

Sve što u prirodi zovemo lijepo, krasno, divno, što držimo za ugodno, neugodno, korisno, štetno, što cijenimo kao dobro, od česa se kao od zla odbijamo, sve su to oznake, koje potječu od čuvstava, što su u nas nastala, kad smo promatrali prirodu ili je nastojali podvrći svojim svrhama. Duša je, koja svijet oduhovljuje, pridajući mu svoja stanja.

12. Više duševne tvorevine.

Zakoni se izvanjskoga svijeta očituju na nižim duševnim činjenicama, medju koje spadaju upravo ove dosada napomenute. Već fakat, da one nastaju u duši našoj bez volje i našega znanja, pokazuje, da je u tim pojavama duša naša podvrgnuta *mekanizmu*. Očuti dolaze i prolaze, kako dolaze i prolaze podražaji, od njih nastaju pomisli, koje se medjusobno po zakonima asocijacije udružuju i razdružuju, stvarajući pojave, koje nazvasmo pomišljanje, spominjanje, maštanje. Činilo bi se gotovo, kao da je duša naša igralište, na kojemu očuti i od njih nastale pomisli izvode onu svoju igru, koja sačinjava prvo naše znanje, našu osjetnu spoznaju. I ćuvstva nastaju uz očute i pomisli, i ona dolaze i prolaze, udružuju se i razdružuju sa stanjima, uz koja su vezana. I ona su u nastanku svojemu podvrgnuta mekanizmu, a znanje, što ga po njima stičemo sačinjava našu ćutnu svijest. Ali »neka prve tvorevine i potpadaju pod zakoniti mekanizam, neka se tijek pomisli, njihovo spajanje i sastavljanje, zaboravljanje i sjećanje vrši samo od sebe i bez utjecaja volje, nije s tim duševni život iscrpen, jer ne izviru iz

pukoga mekanizma više duševne djelatnosti, koje mu baš podaju vrijednost«. Duh se ljudski ne zadovoljava, da tek prima ono, što je slučajno udružbom sastavljeno bilo, nego spaja, što zajedno ide, rastavljajući, što se slučajno sastavilo, spaja, što je srodno. I tako se nad mekanizmom duševnih nižih stanja uzdiže slobodna radnja duše u pojavama, koje zovemo višima, slobodnima, a svijest o njima višom svijesti, za razliku od niže, osjetne. Tako radnjom duševnom, koju zovemo *mišljenje*, dolazimo do spoznaje o tomu, što je istina, a što nije, što je zazbiljno, a što nije, što je u opće pomišljeno, a što nije. U mekanizam pomisli uvodi naše mišljenje nove neke elemente, kadgod ispravlja našu osjetnu spoznaju, a ne rijetko je upotpunjuje. Mišljenjem dolazimo do novih pojava, u kojima se očituje ljudski razum. Znanje pojava te vrsti sačinjava našu *znanstvenu ili logičku svijest*. Ali mi spoznajemo i što je lijepo, a što nije, i opet: što je dobro, dužnost, pravda, a što opet zlo, povreda dužnosti, krivda. U ćutilnomu našemu poimanju, u osjetnoj svijesti, svih tih pojava nema, mi do njih dolazimo višom duševnom radnjom. Znanje one prve vrste zovemo *estetskom*, znanje ove druge vrste zovemo

etičkom svijesti. »Pojave logičke, etičke i estetske svijesti pomišljamo usavršene u jednomu biću i dolazimo tako do pojma o bogu, kao najsavršenijem biću. S tim su pak pojmom u svezi mnoge naše pomisli i predodžbe, pa opet i strah i poćitanje, ljubav i zahvalnost. Sve su to stanja, koja nijesu sadržana u ośutima, nijesu naše neposredno znanje, nego su izvodi i zaključci (doumci), kojima ne pokazujemo samo razum nego i um; a znanje pojava te vrsti sačinjava našu *vjersku* svijest.

Mehaničke pojave nastajući neposredno ne dadu se mijenjati ni usavršiti, slobodne, kojima presežemo naše osjećanje, usavršuju se. Njima pokazuje čovjek *razum* i *um*. Znade li čovjek, što je istina, što je lijepo, što dobro i znade li ih razlikovati od opreka, mi velimo, da je razuman. »Glava meće u čovjeka mudra« sve njegovo čuvstvovanje oko

tvrdijih piljeva,
Gvozdenijeh *razuma* stupova
Gdje upiru temelje najtvrdje
Dvora svojih vječite dvije vlade:
Jedna jeste, kojom razbor vrti,
Druga jeste, koju razlog drži.

Razbor i razlog dva su vladara, i tko ih duši svojski prigrli, on nosi u sebi razbiranja i razlaganja pravdu.

Razber bere, sabrano razbira,
Pokazuje, da je kukolj često,
Što prijevarno oko umrlijeh
Bijelim drži žitom zacijelo.

Ali znanje treba da se oživotvori djelom. Tko zna, što je istina, ljepota i dobrota, pa to znanje krepkom voljom i promeće u čine, taj je i *uman*.

Tko sije sjeme, razabrano
Po razboru i predaje zemlji,
Koja prima sve, što ruka daje,
Koja radja svim, čim tek uzmogne,
Tomu hoće zemlja — sverodnica,
Gdjegod bio po dalekom svijetu,
Razabrana dati zrnca bijela,
Zrnca čiste mudrosti prebrane.

Razum je dakle teoretične, spoznajne, um još i praktične, čudorednе naravi. Slobodan je u duševnom pogledu već razuman čovjek, ali je kud i kamo slobodniji čovjek uman.

13. Razumno poimanje.

U pojavama se logičke svijesti očituje ljudski razum. Ali i prije nego li čovjek steče znanje tih pojava, stekao je mnogo znanja *iskustvom*. I to je znanje osnov logičkoj svijesti i ishodište razumu. Višemu

djelovanju duše nuždan je uvjet i temelj mekanizam pomisli. Vrlo rano nastaju u nama očuti, od njih pomisli, koje medjusobno spajaju, a sjećanje ili manje ili više vjerno vraća. Pomisli i očuti, koje u nama isti predmet pobudjuje medjusobno se sastavljaju i tako nastaje u nama predodžba, zor, a od više predodžbi o istovrsnim predmetima nastaje u nama općenita predodžba, iz koje se razvija pojam. Ali već sam postanak predodžbe bio bi nemoguć, kad se ne bi prijašnji sadržaj duše združio s kasnije nadošlim. Svaki novi zamjećaj ili pomisao mora da u svijest povrati starije, poznate pomisli, pa treba da stupi prema većoj ili manjoj sličnosti u jednu od stvorenih već skupina. Sav iskustvom stečeni sadržaj duše neprestano utječe na razvoj duše u opće. Sve, što je duša doživjela i prisvojila, pomaže joj na svakom koraku spoznaje. S pomoću stečenoga sadržaja prima svijest novi sadržaj u sebe, ali da ne budu ta stanja tek vezana slučajnim vezom koegzistencije ili sukcesije, svijest razmotrivši mu istovetnost, sličnost ili različnost od drugih stavlja novi sadržaj, odmah u jednu od pomišljajnih skupina: ona sve doznaje medjusobno dovodi u odnošaj, sastavlja, reda i ujedinjuje, stvarajući

što više jedinstvenu spoznajnu zgradu. Svijest dakle u snošaj dovodi novo znanje sa starijim, poredeći ga i odredjujući mu ujedno sličnost ili različnost s već jednim dijelom starijega. Nove pomisli razumijevamo pomoću starijih, već prisutnih u duši našoj, prema starijima tumačimo nove[1], a kadgod ih i ispravljamo. Nove opet pomisli upotpunjuju starije, a ne rijetko ih i ispravljaju. *I takova se radnja duše zove razumno poimanje ili apercepcija.*

Svakomu se čovjeku u duši stvore neke predodžbene skupine, razne prema dobi i zanimanju, obitavalištu i iskustvu, prema težnjama i nagnuću. Prema njima se, kad one jednom steku neku moć u duši, ravna sav ostali sadržaj. Što u njihovu cjelinu ne pristaje, na to ne pazimo, za to ne marimo, t. j. mi toga ne apercipiramo. Prema tim skupinama ravna se dakle, što će kadgod u opće postati predmet svijesti, pa kako se premoć onih skupina osniva na interesu, često biva, da za mnogoga sa svijetom interesa u opće svijet prestaje ili to na jednom mjestu Šenoa veli: Šestincu sunce

[1] Ispor.:

Tko ne vidje nikad tornja,
Taj se lud i peći klanja.

zlazi od Zagreba, a zalazi u Vrapču. Istina je uza sve to, da upravo interes sili svijest našu, da od više sadržaja, koji joj se u isti čas nameću, apercipira upravo neki odredjeni, t. j. upravo onaj, koji za nas najveću vrijednost ima. Tako valja razumjeti i riječi Bakićeve:

Istina je, moja miso rado
Sadašnjost pusti stan ostavlja,
Pa il' natrag ili naprijed leti,
Al' ju prati na svakoju stranu
Ljubav k milom zavičaju momc.

Pomisao na domovinu i s njom spojena čuvstva uvijek mu je dižu u svijest, da ih apercipira: Štogod mislio, svagda će mu tijek misli poći tako, da će razmišljati o domu svome. (Bogović III. str. 37.). I volja naša kadgod sudjeluje kod apercepcije, te pazimo i na ono, što nam nije najdraže ili najmilije, ali uvidjamo, da je nužno.

Svu radnju apercepcije lijepo je istakao Arnold u pjesmi »Siromah sam ti«:

»Vedra ispod neba
Ni dijelak zemskog blaga nije moj;
Za crnu koru svagdanjega hljeba
Od rana jutra bijem krvav boj«.

Al' ipak sam ti sazdô carstvo velje,
U kojem svaki kraj je čara pun;
A podanici: misli, čuvstva, želje —
Okružuju ti trajno zlatni trun.

Uz pomisli, koje se pjesniku nameću u životnoj borbi, glavno je središte »carstvo velje« skup misli, što se kreću oko bića, koje ljubi. Sve druge misli, čuvstva i želje, podanici su u tom carstvu, sve se moraju da podvrgnu onoj najvažnijoj skupini pomisli, trajno okružuju zlatni prijestol, na koji je stavio ljubljeno biće. I ne svidja li mu se koji podanik, — tolika je moć one skupine, — nestat će ga, kao da mu je Kajnov užežen žig. Svega će se odreći, svih težnja, svih želja, za volju — kraljice misli, čuvstava i težnja njegovih. Tek jednoga, veli:

»Onog štedi, što ko angjel ubav
Uza te sluša kucaj srca tvog:
Svi podanici zovu mi ga ljubav,
I svi ga vole — kao da je Bog.
Povrijediš li ga — dignuti će bunu,
I vladi tvojoj grozan bit će kraj —

Povrijedi li ljubav, prestaje premoć onih pomisli, svi će podanici podići bunu, a ljubavi će podat krunu, da mu od carstva stvori raj.

I pomisli, koje se uslijed premoći drugih ne mogu apercipirati, s vremenom kadgod ojačaju, »podignu bunu«, pa se domognu premoći u svijesti. I ako dugo miruju:

»Srazit će se misli dugo *sakrivene*,
Tajne želje *jekom gromova* će orit,
Uzdasi i čežnje silom prigušene,
Zamahom će strašnim lomaču razgorit«.

(Hranilović Pj. str. 62.). Koliko mnogo k premoći, ali i k prevladavanju pojedinih potisnutih skupina doprinose čuvstva, lako je uvidjeti.

Razumijevanje, nerazumijevanje, razmišljanje, sabranost zamišljenost pojave su, u kojima se očituje radnja apercepcije. Svraćamo li pažnju na izvanjske predmete, onda imademo jednu vrstu apercepcije, svraćamo li ju na unutrašnja stanja, imademo drugu vrstu. Ne pazimo li pri apercipiranju na izvanjske dojmove, kaže se, da smo *zamišljeni*[1], ako je pažnja hotimična, *rastreseni*, ako je nehotična, t. j. ako pazimo na pomisli, koje nam tijek slučajno nadade. Tako se za Adela (Botić str. 85., 86.) veli, da

[1] Ispor. Botić: „A njem pamet kod drugog računa" str. 85. ili str. 260.: Bačića su *misli zanijele*.

je idući u Spljet i misleći na Maru *zaboravio* sve

»Konja igra, o konju ne misli,
Pjeva nešta, a ne zna, što pjeva,
Spljetu žuri, dok i u Spljet dodje«.

Što se izvan njega dogadjalo, ne zna. Pa i kada ga ljudi pozdravljahu:

Sve to Adel *vidi i ne vidi*,
Sve to Ade *čuje i ne čuje*.

Vidio je ljude, čuo je glas, ali nije apercipirao,[1] to jest imao je zamjećaj, na koji nije svratio pažnju svijesti.

Apercepcija može i pogrješna biti, a može se dogoditi, da teško, a možda i nikako ne uspije. Ne udesimo li zgodno pažnju, ili je podražaj nenadan ili prebrz, pa za to i nejasan, ne će bar u prvi čas uspjeti apercepcija.[2] Primjer takove apercepcije nalazi se u »Petru Bačiću« (Botić str. 191.). Jelka putujući s bratom, traži da vidi Bačića. Više puta je već pogledala, al

»od svakog oči diže sjetna,
kada vidi, da kog traži, nejma.«

U to dodju k vrelu, a

Jelki se nešto oko otme,
Oko otme, a zažari lice:

[1] Ispor: Neko čuti, neko razumjeti. N. pj.

[2] Uspije li apercepcija iza duljega napora naglo, kažemo, da nam „puče pred očima".

Ugledala: pa se skamenila
Ugledala oči izgubila,
Pa ne mogu da razberu oči,
Je li sablaz, djelo nečistoga,
Il se živa skamenila duša.

U prvi čas, kako vidje Bačića, gdje se »u teške misli utopio«, nije pravo vjerovala, da je to on. Ako je apercepcija teška, velimo, da »sami sebi vjerovati ne možemo« (Botić str. 70.)[1] Apercepcija je ponajviše teška, ako se pojavi u svijesti sadržaj, koji ima da skrši premoć do tada najjačih pomišljajnih skupina, ili im je oprečan. Tvrdica »hladan kao kamen sinji«, *čudi* se sirotinji, da uzdiše i jadikuje, on je sluša, ali ne čuje.

»Mamonova ruka hladna
Stvorila mu srce ledom,
Mamonova pustoš gadna,
Otrovala mu čuvstva jedom«.

Pomisao na novac u njega je najjača:

Zveka zlata, to mu želje,
To mu sanci, to mu snovi,
To mu sreća i veselje,
To mu vjera i bogovi.

[1] Ispor: Bogović str. 162, kad se Tomanoviću javi, kaki je Stjepan, veli: „Pravo ne znam, tako mi zdravlja . . Da li bdijem ili sanjam".

Apercepcija, vjerovati u riječi, koje je čuo, teško uspijeva. Dobar sud, što ga je o Stjepanu imao, ne da, da o njemu sada zlo misli.

Pa kraj tolike premoći ovih stanja, razumljivo je, da

Paklenska je sjajnost zlata,
Nadsjala mu svjetlost duše,
Led se njenog cvieća hvata,
Svetinje se zamrznuše.

Svaka zraka ljubavi u tom ledu umre, a nevolje suza vajnu očajnu je otrovala. On ne vidi, on ne čuje tešku kletvu sirotinje. (Hranilović str. 113. 114.) — I rijetko čovjek, što bez bijede živi, razumije, što je bijeda. Tek bol i patnja nauči ga štovati »nesretnike bijedom sahrvane, ljute boli narodnje slobode, ljudskom silom uz zid prikovane« (Hranilović str. 121.). Majka kojoj je sin umro, ne može *da vjeruje*, ne može da apercipira pomisao o njegovoj smrti (Marković Pj. 48. isp̀or. i str. 158. Botić str. 108. 109. Šenoa str. 94. »Munja od Gabele«). Starije predodžbene skupine mogu biti toliko čvrste, da ih ne može nijedna nova predodžba raskinuti. U čovjeka kadgod mane »sačinjavaju tako dobro organizovanu republiku, da se ujedno dobro svojstvo medju njih uvući ne može« (Shakespeare). Ako je predodžba i zamjećaj posve nov, te po tomu nema starijih srodnih si pomisli, ne može apercepcija uspjeti. Onda velimo, da stvari ne razumijemo.

14. Mišljenje i sveza mu s čuvstvovanjem.

Posljedak je apercepcije upotpunjivanje i usavršivanje bilo novijih bilo starijih predodžbi i pomisli, te je po tom apercepcija radnja duševna, kojom napredujemo u znanju. Kako se pak uvijek radi o odnošaju, u koji će stupiti nove nadošle predodžbe sa starijima, to apercipirajući i sudimo, dakle i mislimo, t. j. odredjujemo nove pomisli pomoću starih i spoznajemo ih. Sud je dakle posljedak razumnoga poimanja. Odredjujemo li onaj odnošaj prema ćutilnom poimanju ili prema zakonima asocijacije, onda je *mišljenje prirodno, a znanstveno se zove onda*, ako od predodžbi stvori pojmove, a onda tek od pojmova sudove, izvode i zaključke. Kod ispitivanja, što je u nekoj predodžbi bitno, što slučajno, bez kojega ne može biti pojma, i kod sastavljanja bitnoga u cjelinu, koju zovemo pojmom sudjeluje *pažnja*. Bez pažnje nema logičkoga mišljenja dakle ni njegovih posljedaka: suda pojma i zaključka. Prirodno se mišljenje javlja vrlo rano u čovjeka, a usavršuje se iskustvom, što ga čovjek u općenju s okolinom stiče. Znanstveno mišljenje ište obuku

prema nakani i osnovi, a najviši mu je stupanj, ako je čovjek svu duševnu gradju uredio tako, da je može svrstati pod jedan ili više principa i pregledavši je steći svijest, da ona sačinjava sastavnu u sebi neprotuslovnu cjelinu.

Mišljenje je u svezi s čuvstvovanjem. Tako primjerice već potrošak tjelesnih sila kod duševnoga rada prate čuvstva ugode, ako je polučen uspjeh, u protivnom pak slučaju čuvstva neugode. Ima i viših čuvstava, koja neku spoznaju sadržaju, a zovu se intelektualna (spoznajna). Svako se novo znanje javlja isprva u obliku čuvstva tako, te se gotovo svaka istina prije naslućivala nego li se znanstveno utvrdila. Dok je ovim čuvstvima uzrok spoznaja tamna i nesigurna, ima ih i takovih, koja uzrokuje jasna i sigurna spoznaja. Iznadjena istina nas raduje tako, te nas ova čuvstva ugode potiču na daljnje istraživanje: ne možemo li pak istinu iznaći, obuzimlje nas neugodno čuvstvo, jer osjećamo, da nam je mišljenje stegnuto granicama.

Utjecaj čuvstva može i štetan biti za spoznaju. Mladost je tašta i plaha, te srne s nerazbora, ne obzirući se ni na što, slobodna je i smiona, jer je vodi čuvstvo; ona

djesili glas srca tako, te su joj i »trudna dila tim ugodna, i najteža laka« (Osman II. 78). Ne gledajući daleko, nego odlučujući se na ono, što joj u času godi, nestalna je. te joj pjesnik veli;

»Pršeće su tve odluke,
Prividjenstva er ne imaju:
Prednje zgode za nauke
Ljeta bo ti još ne daju.«

Slobodna je, — veli pjesnik — jer ne vidi zapreka nigdje: gledajući svijet provodjena ćuvstvom ne predvidja budućih dogadjaja, svud joj je »zeleno pramaletje« (Osman II. 33 i d.). Starost pak je sumnjiva, jer

Poznaje ona, sviet varavi,
Te nikome ne vjeruje odmah,
Do onome, koga dobro pozna:
Iskustvo je čini sumnjivom.

Da! iskustvo, koje nas uči, da se kruta zbilja često najokrutnije opire idealima našim. A što i mari razum za njih? »Riječ *hladna* razbora se često smatra djavolskom misli, razum je često mraz, koji nam opali cvijeće naše mašte« (Šenoa: Prijan Lovro.)[1]. On traži, da se činjenice priznadu onako,

[1] „Izmedju potrebâ ćudi i uspjeha ljudskoga znanja postoji stari nikad neizravnani spor.“ Lotze Mikrokosmus.

kakove su, bez obzira, da li su nam po volji ili ne, za to se čuvstvovanje ne rijetko protivi spoznaji činjenica, koje nam uzrokuju bol. Spoznaja treba da bude objetivna, i tko je hoće da postigne mora da sudi *hladnom* krvlju, a ne burnom strašću (Bogović: Frankop. str. 48.). Čuvstva su pak subjektivna, u njima je sva toplina srca našega. Otud i česta borba čuvstva protiv razuma, te i »um poniemi, kad se krv poburka«. I dobro je, u koga »to samo na trenutke biva', tako te mu se s ponovljenom vrati moći i pitomi razuzdane ćuti (Demeter Teuta II. 6.). Strasti smućuju pamet tako, te ona »kraj zla srca šene« (Sundečić). Budući da se čuvstva često opiru spoznaji, kaže se u pjesmi, da je »srce ludo;« tko hoće pravo da sudi i radi, treba da »bistrom pameti ludo srce kroti«. No ako i jesu čuvstva kadgod na uštrb pravoj spoznaji, često su joj u prilog. I ako *pamet* srdašcu svoj ukor *oholi* upravlja veleći:

Na priestolju ja sjedim u glavi,
Ti u prsih niže mene doli,
Pokori se dakle ter ostavi,
Vječni nemir, s kog me mozag boli«

ako pamet i kori ovako srce, s pravom mu ono odgovara:

Tvoju visost Bog Ti blagoslovi,
Al' ne diraj u pravo ničije,
Iz mog žara ti si svjetlo božje.

I čuvstva naša imadu opravdanost, pa ako i postoji kadgod opreka izmedju čuvstvovanja i spoznavanja, valja nam braniti pravo i jednoga i drugoga. Kako u prirodi što bez svjetla i topline ne bi života bilo,

Isto tako mora da i čovjek gine
Bez svjetlosti duha, bez srca topline.

(Bogović III. str. 196.)

SADRŽAJ.

		Strana
1.	Poezija prema znanosti	1
2.	Duša i tijelo medjusobno	6
3.	Pomisli, njihovo vraćanje i udruživanje	12
4.	Pametovanje, zaboravljanje, sjećanje	25
5.	Maštanje	29
6.	Sanjanje	38
7.	Prividjanje i umišljanje	46
8.	Težnje i žudnje	51
9.	Ćud	66
10.	Afekti (razdražice)	88
11.	Oduhovljenje	99
12.	Više duševne tvorevine	105
13.	Razumno poimanje	108
14.	Mišljenje i sveza mu s čuvstvovanjem	117